

SIFA rapport

Nr. 2/94

Ragnar Hauge og Arvid Amundsen

VIRKNINGER AV ØKT TILGJENGELIGHET PÅ ALKOHOL

En undersøkelse av virkningene av
åpning av vinmonopolutsalg i Sogn og
Fjordane.

Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning
National Institute for Alcohol and Drug Research

VIRKNINGER AV ØKT TILGJENGELIGHET PÅ ALKOHOL

En undersøkelse av virkningene
av åpning av vinmonopolutsalg
i Sogn og Fjordane.

Ragnar Hauge og Arvid Amundsen

Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning
Oslo 1994
ISBN 82-7171-180-6

FORORD

Høsten 1991 ble det åpnet vinmonopolutsalg i Førde, Sogndal og Nordfjordeid. Dermed hadde også Sogn og Fjordane – som det siste fylket i landet – fått utsalg for vin og brennevin.

Bak beslutningen lå en lang prosess, og det fantes ulike meninger både sentralt og lokalt om hvorvidt utsalg burde etableres i fylket. Det ble på den ene side hevdet at dette ville føre til økt alkoholkonsum og derigjennom til økte alkoholskader. Mot dette ble det anført at fordi vin og brennevin var lovlige varer, ville det være urimelig å nekte befolkningen i ett av landets fylker å kjøpe dem på ordinær måte, samtidig som en lettere tilgang ville kunne føre til en reduksjon i hjemmebrenning og bruk av smuglervarer.

En forutsetning for at A/S Vinmonopolet fikk tillatelse til å søke kommuner i fylket om bevilling til å åpne utsalg, måtte imidlertid etter Stortingets oppfatning være at man søkte å kartlegge hvilke virkninger åpning av utsalg ville ha. På denne bakgrunn henvendte Sosialdepartementet seg til Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning, og anmodet instituttet om å stå for en slik undersøkelse. Etter at en forskningsplan for undersøkelsen var utarbeidet av instituttet og godkjent av departementet, og finansieringen ordnet, ble undersøkelsen igangsatt høsten 1991.

I denne rapporten redegjøres det for resultatene av undersøkelsen. Olav Irgens-Jensen, Sturla Nordlund og Arvid Amundsen har hatt hovedansvaret for utarbeidelsen av spørreskjemaer. Etter at Irgens-Jensen sluttet ved instituttet, har Ragnar Hauge overtatt ansvaret for utskrivningen av rapporten, mens Arvid Amundsen har hatt ansvaret for den statistiske og datamessige bearbeidelsen.

I tillegg til selve undersøkelsen gis det innledningsvis en beskrivelse av utviklingen innenfor norsk alkoholpolitikk vedrørende omsetningen av brennevin. Åpningen av vinmonopolutsalg i Sogn og Fjordane kan på mange måter kan sees som sluttsteinen i en utvikling som har gjort brennevin tilgjengelig over hele landet. Mot denne bakgrunn er det etter vår oppfatning naturlig å redgjøre for den utvikling som har ført frem til dette.

Oslo, mai 1994

Ragnar Hauge Arvid Amundsen

INNHold

INNLEDNING	7
1. Kontrollen med brennevinet	7
1.1. Den første alkohollovgivning.....	7
1.2. Restriksjoner i tilgjengeligheten av alkohol.....	8
1.3. Monopoliseringen av brennevinsomsetningen.....	11
1.4. Forbudstid og opprettelse av A/S Vinmonopolet.....	13
1.5. Liberaliseringen av alkoholomsetningen	15
2. Alkoholpolitikken dilemma.....	19
2.1. Reduksjon av alkoholens skadevirkninger.....	19
2.2. Tilgjengelighet som en demokratisk rettighet.....	21
2.3. Landsplanen for vinmonopolutsalg.....	21
3. Forholdene i Sogn og Fjordane.....	28
VIRKNINGER AV ÅPNING AV VINMONOPOLUTSALG	32
4. Om å kartlegge virkninger av vinmonopolutsalg	32
4.1. Data om alkoholomsetningen.....	32
4.2. Data om dødelighet og kriminalitet.....	33
4.3. Politiets og helse- og sosialvesenets erfaringer.....	35
4.4. Spørreskjemaundersøkelsen blant befolkningen.....	36
5. Endringer i holdninger og kjøpevaner	43
5.1. Holdning til opprettelse av vinmonopolutsalg	43
5.2. Holdning til alkoholbruk	48
5.3. Endring i kjøpevaner	51
6. Endringer i alkoholbruk	58
6.1. Bruk av uregistrerte alkoholdrikker	58
6.2. Bruk av ulike drikkesorter.....	63
6.3. Det beregnede årskonsumet	66
6.4. Beruselseskonsument	72

7.	Endringer i konsekvenser av alkoholbruk	76
7.1.	Negative konsekvenser.....	76
7.2.	Positive konsekvenser	79
AVSLUTNING		82
8.	Sammendrag og utsyn.....	82
8.1.	Sammendrag.....	82
8.2.	Utsyn	86
VEDLEGG 1. Spørreskjema 1992		91
VEDLEGG 2. Beregning av årskonsumet.....		99
REFERANSER.....		104

INNLEDNING

1. Kontrollen med brennevinet.

1.1. Den første alkohollovgivning.

Norge tilhører tradisjonelt den gruppe av land som kan betegnes som brennevinsland – hvor brennevin har vært den mest utbredte alkoholdrikk. Riktignok var ølet opprinnelig nordmenns alkoholdrikk, men ved overgangen fra 1500- til 1600-tallet overtok brennevinet mer og mer inn- til det ved inngangen til 1700-tallet var helt dominerende.

I norsk alkoholpolitikk har derfor kontrollen med brennevinet stått som det sentrale. For å begrense brennevinsbruken fikk man fra slutten av 1600-tallet en lang rekke bestemmelser med sikte på å regulere tilvirkningen av brennevin. Til dels var riktignok disse bestemmelsene mer bestemt av ernæringssituasjonen enn av alkoholpolitiske hensyn. Råvarene ved brennevinsproduksjonen var korn, og når misvekst og uår truet landet var det behov for å bruke kornet til bedre formål. Det kom derfor ofte kongelige forordninger som forbød eller innskrenket adgangen til å brenne, slik at kornet i stedet kunne benyttes som matkorn. Fra høsten 1699 til høsten 1700 var det således brenningsforbud, og det samme gjaldt fra sommeren 1709 til høsten 1711. I det sønnenfjellske Norge var det likeledes brenningsforbud fra høsten 1740 til høsten 1742 og fra sommeren 1756 (Schou 1777-1815).

Ved en forordning av 8. mars 1757 “Angående misbruk med brennevinsdrikk å avskaffe, med videre, i Norge” ble det innført et generelt forbud mot all brennevinsbrenning i Norge. Tilsynelatende var begrunnelsen den samme som tidligere – å sikre at kornet ble anvendt til mat. Men formålet var også å begrense bruken av brennevin generelt. Som det heter i innledningen til forordningen:

“Da overdådighet i brennevinsdrikk på endel steder i Norge seg mer og mer innsniker, hvorved meget korn forødes, som særlig ved misvekst og dyrtider kunne brukes bedre, og mange, især av allmuen, henfaller til fylleri og drukkenskap og andre derav følgende laster, så blir, for å forebygge så skadelig misbruk, følgende befalt:”

Som ledd i motarbeidelsen av brennevinsbruk satte forordningen av 1757 ikke bare forbud mot brennevinsbrenning. Også omsetningen av alkohol ble regulert, og på mange måter er forordningen den første alminnelige alkohollov i Norge. Særlig strenge regler ble satt for alkoholomsetningen i bygdene. De eneste som fikk lov å selge eller skjenke alkohol på landet var de som drev gjestgiverier, kroer eller vertshus, men bare dersom de hadde spesiell bevilling til dette. Slik bevilling skulle bare gis til skjenkesteder som lå langt borte fra byene, eller som var nødvendige for reisende. Skjenking av brennevin skulle på slike steder bare kunne skje til reisende. Folk i distriktet kunne riktignok også kjøpe drikkevarer på skjenkestedet såfremt de tok det med seg og drakk det hjemme. Men de måtte ikke: "...innfinne eller sette seg i kroene, for der å drikke".

Men det ble også satt begrensninger i bruken av det brennevin som allmuen på landet lovlig hadde skaffet seg. Forordningen bestemte at allmuen ikke måtte bringe med seg til noe vertskap brennevin eller noen annen sterk drikk eller bruke det "...i gilde såsom bryllup, barsel, begravelse eller annen forsamling". For å sikre seg at forbudet ble overholdt, ble det bestemt at halvparten av de bøter som ble ilagt for slike overtredelser skulle tilfalle angiveren.

I byene fantes ingen spesielle begrensninger for omsetningen når det gjaldt byborgerne selv. Tilreisende bygdefolk av allmuen var derimot underlagt restriksjoner også i byene. Forordningen satte forbud mot å skjenke sterke drikker til allmuen fra landet – enten det var "...bønder, husmenn, arbeidere eller desslike". Når de var på bytur, måtte de nøye seg med å drikke øl.

1.2. Restriksjoner i tilgjengeligheten av alkohol.

Det sentrale virkemiddel når det gjaldt å begrense alkoholbruken i forordningen av 1757 var å begrense tilgjengeligheten – dels ved å forby privat tilvirkning av brennevin, dels ved å nedlegge forbud mot å medta, servere eller drikke brennevin i bestemte situasjoner og dels ved å begrense omsetningen av alkohol, og spesielt av brennevin.

Første del av 1800-tallet representerte riktignok et brudd med denne restriksjonspolitikken (Hauge 1986). Dette var en periode hvor liberalistiske holdninger fikk gjennomslag – både innenfor næringsliv og på mange andre livsområder. Da Eidsvollsmennene møttes i 1814 for å utarbeide den norske grunnlov sto datidens frihetstanke sentralt. Talefrihet,

trykkefrihet og religionsfrihet – om enn med mange begrensninger – var rettigheter som skulle tilfalle befolkningen. Også næringsfriheten skulle råde. Det ble derfor reist krav om at de norske bønder måtte få tilbake sin rett til selv å brenne brennevin, som danskekongen hadde tatt fra dem ved forordningen av 1757.

Så langt som til å grunnlovsfeste retten til brennevinsbrenning gikk Stortinget riktignok ikke. Men ved en lov av 1. juli 1816 fikk eiere eller brukere av matrikulert jordegods fri adgang til å lage brennevin til husholdningsbruk. Bybefolkningen fikk adgang til å brenne dersom brennevinskjelene var minst 200 potter, altså nesten 200 liter. Også retten til å omsette brennevin ble liberalisert. Enhver som drev handel – handelsborgere og høkere i byene og landhandlerne på landsbygda – kunne selge brennevin. Utskjenking – og derunder salg – kunne også uten spesiell bevilling foretas av dem som drev vertshus eller gjestgiveri. Og hva som var enda viktigere – de bøndene som produserte brennevin kunne også selge det videre.

Øl og vin – i motsetning til brennevin – ble ansett som relativt harmløse drikker som det ikke var behov for å underlegge noen reguleringer. Gjennom handelsloven av 1842 ble salg av øl og vin fritt for enhver handelsborger eller landhandler, men dette var bare en stadfestelse av tidligere praksis.

Liberaliseringen når det gjaldt brennevinsbrenning og omsetning av brennevin førte til en sterk økning i forbruket. Selv om det ikke finnes noen sikre statistiske opplysninger, ble forbruket av brennevin i Norge beregnet til å være ca 7 liter pr innbygger i 1833. Dette representerte en meget drastisk økning fra siste del av dansketiden – hvor forbruket ble beregnet til ca 1,5 liter i 1814. Beruselse og fyll hørte til dagens orden, og etterhvert hevet det seg røster for på ny å få til en begrensning av bruken av brennevin.

De første forsøk på begrensninger skjedde gjennom innføring av forskjellige avgifter. I 1827 ble det lagt avgifter på bøndenes brennevinskjeler, og i 1838 ble disse avgiftene drastisk forhøyet. Dette førte til at mange bønder fant det ulønnsomt å brenne selv – og den legale husbrenningen falt bort. De større brennevinsprodusentene var imidlertid i stand til uten vanskelighet å erstatte produksjonen fra de småprodusenter som falt fra. Ved at avgiftene var lagt på kjelene – og ikke på den produserte mengde brennevin – var det mer lønnsomt jo mer effektivt de kunne utnyttes.

Det ble også innført en sterkere regulering av omsetningen. Ved en lov av 4. august 1827 ble det innført bestemmelser om at de som brant brennevin på landet ikke skulle kunne selge det i mindre kvanta enn tre og i byene 20 pottar. For å kunne foreta utskjenking av brennevin måtte man ha spesiell bevilling fra formannskapet. Ved en lov av 16. januar 1837 ble skjenking og salg atskilt – skjenkestedene skulle ikke lenger kunne selge brennevin, dette gjaldt bare for dem som ifølge loven hadde anledning til å drive handel.

Motstanden mot brennevinsondet – som det ble betegnet av dem som så med uro på hvordan bruken av brennevin hadde bredt seg – vokste seg imidlertid gradvis sterkere. Fra slutten av 1830-årene oppsto en mer organisert motstand. Dette skjedde gjennom måteholdsforeningene – som var foreninger som utelukkende tok sikte på å bekjempe brennevinsbruken. En lang rekke av datidens ledende personligheter – både innenfor embetsverk, politikk og kulturliv – var medlemmer, noe som gjorde at foreningene hadde stor gjennomslagskraft i den alkoholpolitiske debatt.

Dermed var veien åpnet for å gjennomføre mer radikale alkoholpolitiske endringer. Ett av de områder hvor man følte behov for endringer gjaldt omsetningsformene for brennevin. Ved en lov av 12. september 1845 om salg og skjenking av brennevin ble det bestemt at handlende måtte ha spesiell bevilling for å selge brennevin. Det ble dessuten innført en minsteavgift for dem som solgte brennevin – med den følge at mange av dem som hadde liten omsetning måtte si fra seg retten. Resultatet av lovendringen var at mange av de mindre salgsstedene for brennevin forsvant, ikke minst utover i landdistriktene, hvor kundemassen var begrenset og motstanden mot å gi bevilling til omsetning av brennevin var sterkest.

Parallelt med denne mer restriktive holdning skjedde en gradvis nedgang i brennevinsbruken. Men nedgangen skyldtes antakelig like mye endringene i holdningen til brennevinsbruk, som de restriksjoner som ble innført. Selv om man mangler sikre data om alkoholforbruket er det antatt at topp-punktet ble nådd en eller annen gang på slutten av 1830-årene – altså før restriksjonene var kommet for alvor (Fuglum 1972). Den mest nærliggende fortolkning er at de samme holdninger som ledet til måteholdsbevegelsens fremvekst fra slutten av 1830-årene, også førte til motstand mot brennevinsbruk og brennevinsbrenning. Et eksempel på denne holdningsendringen gir situasjonen i Trondheim (Mykland 1955: 283):

“Tidligere hadde brennevinet blitt ansett som en nødvendighetsartikkel på linje med korn og salt; nå var det mange som betraktet det som en “etende kreftbyll” og “tuseners forbannelse”. Da haugiane-

ren Erich Willum begynte sitt brenneri i 1815 var det ingen som fant noe merkelig i at han, en leser, ville ernære seg ved brennevinsbrenning. Da H. Moe i 1840-årene reiste et nytt brenneri, vakte det forbitrelse hos mange: "I mitt nabolag har brennevinsbrenner Moe av sine syndepenger oppført et stort, vakkert hus" skrev pastor Fredrik Storm til sin venn rektor Bugge i 1840, "og brenner Lysholm har bygget et overmåte stort, nytt helvete."

1.3. Monopoliseringen av brennevinsomsetningen

Brennevinsloven av 1845 ble i hovedsak stående uendret i de neste 25 år. Ved en lov av 3. mai 1871 ble imidlertid samlagssystemet innført. Bakgrunnen var at samtlige av dem som hadde bevilling til salg og skjenking av brennevin i Kristiansand i slutten av 1870 hadde frasagt seg sine bevillinger – med den følge at byen ble tørrlagt for brennevin.

For likevel å få en ordnet brennevinsomsetning i byen, ble det fremmet et forslag for Stortinget om en lovendring som skulle gjøre det mulig å gi bevilling til salg og skjenking til et spesielt opprettet selskap. Ideen var hentet fra Sverige hvor det var blitt kjent under navnet "Gøteborgssystemet". I praksis besto det i at man isteden for å gi bevilling til private næringsdrivende ga den til et "bolag". Eierne av "bolaget" skulle bare ha en viss forrentning av sine penger, for øvrig skulle overskuddet fra omsetningen gå til forskjellige gode formål – i Gøteborg til arbeiderklassens beste. På denne måten ville man få fjernet profittmotivet fra omsetningen samtidig som man fikk både salget, og ikke minst skjenkingen, inn i ordnede og kontrollerte former.

Stortinget bifalt forslaget og ved endringen i brennevinsloven av 1871 ble det åpnet adgang til å gi bevilling til brennevinsomsetning til et såkalt samlag – som det ble betegnet som i Norge. Loven bestemte at overskuddet fra virksomheten skulle gå til allmennyttige formål i kommunen. Ikke minst dette siste ble ansett som en fordel fordi det kunne gi kjærkomne bidrag til slunkne kommunekasser.

Samlagsordningen ble raskt tatt opp av mange kommuner utover i landet. Ved utgangen av 1879 var samlagsordningen innført i de fleste byer i landet hvor brennevin ble omsatt. De to største byene – Oslo og Trondheim – sto imidlertid utenfor ordningen. Men heller ikke i de kommuner der det var opprettet samlag var samlagene de eneste som kunne selge brennevin. I tillegg var det en rekke handelsborgere med gamle salgsprivilegier som ikke uten videre kunne fratas dem.

Innenfor avholdsbevegelsen ble samlagsordningen sett på som en stor fordel, og bevegelsen gikk inn for at dette burde være den eneste godkjente omsetningsform for brennevin. En obligatorisk samlagsordning forutsatte imidlertid at de eldre omsetningsprivilegier ble ekspropriert, og hjemmel for dette ble gitt ved en lov av 1880. Et annet ønskemål var å la befolkningen selv avgjøre hvorvidt de ville ha brennevinssalg i sin kommune. Dette kunne man oppnå ved å la spørsmålet avgjøres ved folkeavstemning i kommunen.

Ved en ny brennevinslov av 24 juni 1894 ble samlag gjort obligatorisk ved omsetning av brennevin i byene – både når det gjaldt salg og skjenking – samtidig som det ble bestemt at avgjørelsen om opprettelse av samlag skulle treffes ved folkeavstemning. For å forhindre at kommunen skulle ha for store økonomiske interesser i salget ble det, i motsetning til tidligere, bestemt at kommunen bare skulle få 15 prosent av overskuddet. Av det resterende skulle 20 prosent gå til samlaget til fordeling blant avholdsforeninger og andre og de resterende 65 prosent til staten. Begrunnelsen for å frata kommunen overskuddet var at mange kommuner hadde benyttet overskuddet til alminnelige kommunale formål, og derigjennom hadde skjelet mer til det å skaffe inntekter enn til å begrense omsetningen.

Da den nye loven av 1894 trådte i kraft var det opprettet brennevins-samlag i 51 av de daværende 58 norske kjøpsteder og ladesteder. Den første samlagsavstemningen fant sted i Gjøvik i 1895. Til tross for at få trodde samlaget ville bli nedstemt mobiliserte avholdsbevegelsen sterkt, og mot alle odds fikk motstanderne flertall. Likedan gikk det i den neste byen, Arendal. Og slik fortsatte det – Bodø og Vadsø var de eneste av de 13 avstemningsbyene i 1895 hvor samlagene ikke ble nedstemt. Men etterhvert fikk også tilhengerne samlet seg, selv om avholdstilhengerne fremdeles vant avstemningen i en del byer. Ved utløpet av 1899 var antallet byer hvor brennevin kunne selges redusert til 27.

Brennevinsloven av 1894 var begrenset til å gjelde byene. I landdistriktene kunne det fortsatt gis bevilling til salg av brennevin til landhandlere, foruten at det fantes enkelte eldre salgsbevillinger i kraft. Antallet slike bevillinger som ble utøvd var imidlertid meget begrenset, fordi få så det som lønnsomt å drive salg på grunn av de høye avgiftene de i så fall måtte ut med.

Den reguleringen av omsetningen som fant sted på 1800-tallet gjaldt i likhet med tidligere, så og si utelukkende for brennevinet. Det var bren-

nevin som ble ansett for å være det store problem – for øl og vin opplevde man ikke noe særlig behov for reguleringer. Riktignok hadde introduksjonen av det fabrikklagde, undergjærede ølet – bayerøl – på midten av 1800-tallet medført en ny situasjon. I motsetning til det tidligere overgjærede ølet var bayerølet både sterkere og mer holdbart. Og det ble fra ulike deler av landet rapportert at det nye ølet førte til misbruk. Også når det gjaldt vin kunne man peke på et visst misbruk. Særlig gjaldt dette den såkalte “brennevinsvinen” på 1850-tallet – og senere “laddevinen” på 1890-tallet – en sterkt oppspritet vin som ble populær i mange kretser.

Enkelte tok på denne bakgrunn til orde for at det også burde settes begrensninger i adgangen til å omsette disse alkoholdrikkene, men dette fikk ikke tilslutning i Stortinget. Riktignok ble det i 1870-årene åpnet adgang til å legge omsetningen av øl og vin under et samlag, men dette ble ikke gjort til noen obligatorisk ordning, og i praksis ble det bare opprettet slike samlag i et fåtall kommuner. Det ble også i siste halvdel av århundredet innført avgiftsbestemmelser for dem som omsatte øl og vin, men heller ikke dette fikk særlig betydning.

Mens bestemmelsene om omsetningen av de ulike alkoholsorter tidligere hadde vært spredt på en rekke ulike lover og bestemmelser, fikk man ved alkoholloven av 17. mai 1904 en felles lovgivning – som gjaldt både øl, vin og brennevin, både i byene og på landet og både for salg og skjenking. Når det gjaldt brennevin bestemte loven at dette ikke lenger skulle kunne selges eller skjenkes i landdistriktene eller i ladestedene – bare i kjøpstedene skulle det være anledning til å omsette brennevin gjennom samlag. For øl og vin bestemte loven at skjenking bare kunne skje av dem som hadde kommunal bevilling til dette. Det samme gjaldt salg – men bare dersom kommunen besluttet at salg skulle være undergitt bevilling.

I årene som fulgte sank antallet byer hvor det var tillatt å omsette brennevin ytterligere. Dels skyldtes dette at ladestedene falt fra etter loven av 1904, men også at samlaget ble nedstemt i enkelte kjøpsteder. I 1916 var det bare 13 brennevinsbyer igjen i landet.

1.4. Forbudstid og opprettelse av A/S Vinmonopolet

Etter krigsutbruddet i 1914 ble forsyningssituasjonen i landet stadig dårligere. Importen av varer ble vanskeliggjort, og man måtte i stadig større grad bli selvberget. Å bruke korn og poteter til å lage alkohol, når store deler av befolkningen ikke hadde tilstrekkelig med mat, måtte fortone seg

som meningsløst. Etter et par kortvarige, midlertidige forbudsperioder besluttet derfor regjeringen sommeren 1917 på grunnlag av en generell fullmaktslov å forby brennevin, hetvin og øl i klasse 2 og 3. Forutsetningen var at disse forbudene skulle oppheves når krigen var over og forsyningssituasjonen på nytt ble normal.

Ved fredsslutningen i 1918 syntes imidlertid forbudet å ha fungert godt – alkoholkonsumet var sunket til et minimum, fyll og andre sosiale problemer knyttet til alkoholbruk var redusert og befolkningen hadde lojalt avfunnet seg med forbudet. På dette grunnlag syntes det naturlig å gjøre forbudet permanent. Men i så fall måtte det ha støtte i folkekemeningen, og det ble besluttet å forelegge spørsmålet for folket gjennom en folkeavstemning. Det midlertidige forbudet mot brennevin og hetvin ble opprettholdt inntil avstemningen fant sted 1. oktober 1918 – mens derimot omsetningen av øl ble frigitt. Ved avstemningen ble forbudet mot brennevin og hetvin vedtatt med stort flertall.

Selv om det var forbud i Norge var vi imidlertid gjennom handelsavtaler med Spania, Portugal og Italia tvunget til å importere store kvanta både av brennevin og hetvin for å få avsetning for norsk fisk. Disse varene kunne ikke selges til andre land fordi avtalene forbød videre-eksport – de måtte eventuelt lagres eller destrueres. Ved kgl res av 31 mars 1922 ble derfor A/S Vinmonopolet opprettet, på grunnlag av lover som ble vedtatt i forbindelse med innføringen av forbudet. Selskapet fikk til oppgave å importere og lagre det brennevin og den hetvin som Norge ifølge handelsavtalene var tvunget til å avta. Vinmonopolet ble dessuten, ved siden av øl- og vinsamlagene, i konsesjonsbestemmelsene gitt rett til detaljsalg av sterkøl og svakvin som ikke var omfattet av forbudet – og fra 1923 også hetvin da hetvinsforbudet ble opphevet. Mens salget av vin i Vinmonopolets regi skjedde gjennom egne vinmonopolutsalg, ble salget av sterkøl overdratt til dem som hadde bevilling til å selge vanlig øl som kommisjonærer for Vinmonopolet mot en fast godtgjørelse.

Da brennevinsforbudet ble nedstemt ved en ny folkeavstemning i 1926, fikk Vinmonopolet ved en ny alkohollov av 5. april 1927 også adgang til å selge og skjenke brennevin. Salget av sterkøl ble derimot tilbakeført til private bevillingsinnehavere. Vinmonopolets skjenking av brennevin ble ordnet på samme måte som man tidligere hadde gjort med salget av sterkøl – ved at private restauratører som hadde bevilling for utskjenking av øl og vin fungerte som kommisjonærer for Vinmonopolet.

Ved siden av vinmonopolutsalgene kunne bevilling til slik omsetning også gis til spesielle brennevinssamlag. Ved en lovendring av 6. mai 1932 ble det imidlertid bestemt at samlagsordningen skulle opphøre etter 30 juni 1938. Vinmonopolet fikk derigjennom enerett på salg og skjenking av brennevin og salg av vin.

Alkoholloven av 1927 bestemte at det bare kunne gis bevilling til salg og skjenking av brennevin i kjøpsteder med over 4 000 innbyggere. Dersom det ble forlangt av en tyvendedel av innbyggerne, skulle bevilling bare kunne gis dersom det ved en folkeavstemning var et flertall som gikk inn for dette. Avstemningsresultatet skulle gjelde innenfor en 5-års periode, og ved utløpet av denne skulle det kunne forlanges ny avstemning. I den første avstemningsperioden 1929-1934 ble det i 15 byer gitt bevilling til omsetning av brennevin. I 6 av disse byene ble bevillingen gitt til et samlag, men den ble overdratt til Vinmonopolet da samlagsordningen bortfalt i 1938. I avstemningsperioden 1935-1940 kom dessuten 2 nye brennevinsbyer til.

Vin kunne selges i de kommuner der kommunestyret ga bevilling – uansett om det gjaldt en by eller en landkommune. På midten av 1930-tallet var det i 2 herredskommuner og 12 kjøpsteder og ladesteder i tillegg til dem som hadde brennevinsomsetning, opprettet vinutsalg, og av disse ble 10 drevet av samlag. Ved opphevelsen av samlagssystemet i 1938 ble samtlige av disse samlagene nedlagt og salgsretten overført til Vinmonopolet.

1.5. Liberaliseringen av alkoholomsetningen

Etter krigsutbruddet i 1940 ble det ikke avholdt noen nye brennevinsavstemninger. Under krigen forlenget okkupasjonsmyndighetene de salgsbevillinger som gjaldt ved krigsutbruddet, og ga i tillegg en rekke nye bevillinger. Etter fredsslutningen i 1945 ble det besluttet at de bevillinger som var gitt under krigen skulle falle bort, mens de som var gitt før krigen ble forlenget. Ved de nye brennevinsavstemninger som ble avholdt i femårsperioden 1946-1951 økte antallet brennevinsbyer fra 17 til 20, mens det i 6 andre byer ble gitt bevilling til salg av vin, og dette tallet lå uendret frem til 1959. I 1960 ble tallet på brennevinsbyer økt til 29, og året etter til 30, og det stabiliserte seg på dette nivået i resten av 1960-årene – mens antallet kommuner med rene vinutsalg varierte mellom 4 og 8 i løpet av perioden.

Det var ikke bare salg av vin og brennevin som ble mer utbredt i løpet av 1950- og 1960-årene. Sosialdepartementet fikk fra 1946 anledning til å gi skjenkebevillinger på turist- og høyfjellshoteller uavhengig av kommune- styret. Disse bevillingene kom i tillegg til de ordinære bevillinger. Bevillingene kunne inntil 1956 bare gjelde øl og vin, men de ble fra da av utvi- det til også å kunne omfatte brennevin. Riktignok var det i medhold av slike bevillinger ikke adgang til å skjenke folk som bodde i kommunen, men folk fra nabokommunene kunne bli skjenket og for de ansatte var det ikke alltid så lett å avgjøre om gjestene bodde i kommunen eller ikke. Mens det i 1950 bare i 7 byer var gitt bevilling til skjenking av brennevin, var tallet i 1969 steget til 28. En tilsvarende utvikling skjedde også når det gjaldt skjenking av vin og salg og skjenking av øl. I 1950 var det i landets 746 kommuner tillatt å skjen- ke vin i 115 kommuner (15 prosent), å selge øl i 135 kommuner (18 prosent) og å skjenke øl i 156 kommuner (21 prosent) – hvorav en del riktignok ikke tillot salg eller skjenking av sterkt øl. I 1969 var antallet kommuner i landet redusert til 451 hvorav 219 (49 prosent) hadde gitt bevilling til skjenking av vin, 251 kommuner til salg av øl (56 prosent) og 274 (61 prosent) til skjenking av øl.

Bestemmelsen om at det bare kunne selges brennevin i bykommuner ble opphevet ved en endring i alkoholloven i 1967. Bakgrunnen for end- ringen var i hovedsak rent praktisk. Gjennom kommunesammenslutning- ene hadde flere kommuner som tidligere hadde vært bykommuner – og hvor salg av brennevin hadde vært tillatt – blitt innlemmet i landkommuner. Uten en lovendring måtte disse fratas sine utsalg. Isteden ble det opprettet et eget organ, Statens bevillingsnemnd for brennevinsomset- ning, som skulle ha til oppgave å vurdere hvorvidt det – dersom befolk- ningen ønsket det – skulle kunne selges brennevin i en kommune. Tillatelse til slikt salg skulle være uavhengig av om det var en bykommune eller en landkommune. Nemnda skulle avgjøre spørsmålet – som det het i den nye paragraf 3 b i alkoholloven – om det under hensyntagen til kommunens:

“...størrelse, beliggenhet, bosettingsforhold eller av andre grunner kan foregå salg av brennevin. Herunder skal nemnda ta sosiale og edruskapsmessige hensyn og også foreta en samfunnsmessig vurde- ring av brennevinsomsetningen i landet som helhet.”

Ved en lovendring i 1969 ble tilsvarende bestemmelser som gjaldt for salg av brennevin innført også når det gjaldt skjenking av brennevin.

Dersom bevillingsnemnda samtykket, skulle det også i landkommuner kunne gis bevilling til skjenking av brennevin. Ved en ny lovendring i 1977 ble denne bestemmelsen på nytt endret, slik at kommunestyret – eventuelt etter en folkeavstemning – fikk full rådighet over avgjørelsen.

Den gradvise liberalisering i alkoholomsetningen som hadde funnet sted i 1950- og 1960-årene fortsatte med uforminsket styrke utover på 1970- og 1980-tallet. Da Statens bevillingsnemnd trådte i virksomhet i 1970 var det som nevnt 30 kommuner hvor det var gitt bevilling for salg av brennevin. Det første år bevillingsnemnda var i virksomhet kom 9 nye kommuner til, i 1980 var det i 49 kommuner i landet tillatt å selge brennevin og ved utgangen av 1987 var antallet steget til 65 kommuner. Antallet kommuner hvor brennevin kunne skjenkes steg i samme tidsrom fra 96 i 1970 til 180 i 1980 og videre til 279 i 1987.

TABELL 1. Utviklingen i antall kommuner med bevilling til henholdsvis salg og skjenking av alkohol, og andel av befolkningen bosatt i kommuner med alkoholomsetning 1950-1990.

	Total	Kommuner				Prosent av befolkningen bosatt i kommuner med alkoholomsetning
		Derav med salg av alkohol ant pros		skjenking av alkohol ant pros		
1946	746	101	14	126	17	—
1950	746	135	18	156	21	45
1955	746	177	24	224	30	63
1960	734	226	31	283	39	72
1965	466	210	45	244	52	82
1970	451	274	61	286	63	88
1975	443	256	58	302	68	90
1980	454	241	53	343	76	91
1985	454	312	69	383	84	94
1990	448	395	88	414	92	97

En tilsvarende utvikling fant man også når det gjaldt omsetning av andre alkoholdrikker. Som det fremgår av tabell 1 ble det i 1946 bare i et fåtall kommuner solgt eller skjenket noen form for alkohol, og frem til begynnelsen av 1950-årene var over halvparten av befolkningen bosatt i tørrlagte kommuner. Gradvis endret imidlertid dette seg – bortsett fra en viss tilstramning i bevillinger til salg i 1970-årene – og i 1990 var det i rundt 90 prosent av kommunene gitt bevilling både til salg og skjenking. Og fordi de få kommunene som ennå var tørrlagte var kommuner med få innbyggere, var det bare i underkant av tre prosent av befolkningen som bodde i disse.

2. Alkoholpolitikens dilemma.

2.1. Reduksjon av alkoholens skadevirkninger.

Et hovedformål med alkoholpolitikken er å begrense skadevirkningene av alkohol. Det er et uomtvistelig faktum at alkoholbruk medfører mange og alvorlige skadevirkninger – både for brukerne selv i form av økt risiko for å pådra seg skader og sykdommer, og for omgivelsene på grunn av overgrep fra brukernes side som kan føre til psykiske og fysiske skader.

Disse skadevirkningene springer i særlig grad ut av enten et langvarig, høyt alkoholforbruk eller av overstadig beruselse. Den overstadige beruselse – og de skadevirkninger som denne kan føre til – er imidlertid ikke bare knyttet til storforbrukerne av alkohol. Det tradisjonelle nordiske drikkemønster er at alkohol drikkes relativt sjelden – oftest begrenset til helger og i selskapeleg samvær – men når man drikker, er selv en høy grad av beruselse mer eller mindre akseptert (Hauge og Irgens-Jensen 1988). Selv blant dem som til vanlig drikker relativt lite, vil tilfeller av beruselser kunne forekomme. Dette gjør at gruppen av alkoholbrukere som kan pådra seg alkoholskader i forbindelse med overstadig beruselse både er stor og udefinerbar. Mot denne bakgrunn har norsk og nordisk alkoholpolitikk, i hvert fall i de siste århundrer, tatt sikte på å begrense tilgjengeligheten av alkohol, spesielt brennevin, i befolkningen generelt.

I løpet av de siste tiår har man innenfor alkoholforskningen kunnet påvise at også langvarig, høyt forbruk av alkohol, og skadevirkninger knyttet til dette i form av oversykelighet og overdødelighet blant brukerne, synes å stå i sammenheng med alkoholbruken i den alminnelige befolkning. Det har vist seg at man statistisk har kunnet påvise at andelen av storforbrukere av alkohol i en befolkning synes å stå i forhold til totalforbruket i vedkommende befolkning, og at en økning eller en nedgang i det totale forbruk av alkohol i befolkningen vil føre til en økning eller nedgang i forbruket blant alle forbruksgrupper – både blant dem som på forhånd drikker lite og blant dem som drikker mye. Følgelig vil en økning i det totale forbruk føre til at gruppen av storforbrukere av alkohol vil øke, og de med et på forhånd risikofylt forbruk vil få en ytterligere økning av sin risiko for å pådra seg alkoholskader. Og omvendt vil en nedgang i totalforbruket føre til et redusert forbruk også blant stordrikkerne – og dermed til en nedgang i skadevirkningene.

På denne bakgrunn er derfor en begrensning av totalforbruket av alkohol gjennom tiltak rettet mot hele befolkningen, og ikke bare mot grupper med et spesielt høyt forbruk, av avgjørende betydning også når det gjelder å redusere antallet storforbrukere og de skadevirkninger som er knyttet til dette (Bruun m fl 1975). Påvisningen av dette var særlig av betydning i land hvor alkoholvanene er annerledes enn i Norge, som i Sør-Europa, hvor alkohol – og da oftest i form av vin – har mer preg av å være en tørstedrikk og en måltidsdrikk enn et middel til å oppnå beruselse. Også i disse landene ble det mer eller mindre anerkjent at en begrensning i tilgjengeligheten av alkohol – og derigjennom en reduksjon av totalforbruket av alkohol – var et middel til å begrense alkoholskadene. En begrensning i den alminnelige tilgjengeligheten av alkohol var følgelig av betydning ikke bare for å begrense de skadevirkninger som alkoholrusen førte med seg, men også for å redusere skadevirkningene av et langvarig, høyt alkoholkonsum.

Denne totalkonsummodellen – som den ble kalt – fikk i løpet av 1970-årene tilslutning fra Verdens helseorganisasjon. Et klart uttrykk for dette var en resolusjon som ble vedtatt på organisasjonens generalforsamling i 1975. Her ble generalsekretæren anmodet om å rette oppmerksomheten mot den betydning for enkeltindivid, folkehelse og sosiale problemer alkoholforbruket hadde i mange land. Og han ble anmodet om å studere "...hvilke tiltak som kan settes i verk for å forhindre en økning i alkoholkonsumet som innebærer fare for folkehelsen." (WHO 1983). I 1980 ble dette fulgt opp ved at det på generalforsamlingen ble vedtatt en anbefaling til medlemslandene om å redusere alkoholforbruket med 25 prosent innen år 2 000.

I en stortingsmelding som ble avgitt i 1973 ble totalkonsummodellen for første gang presentert i den offisielle alkoholpolitikk. Det heter der bl a (St meld nr 88: 1972-73 s 7):

"Når gjennomsnittskonsumet aukar, vil ein altså ikkje kunne forklare det berre med at dei som tidligare drakk, nå har auka forbruket sitt. Heller ikkje kan ein forklare det med at det berre er storkonsumentane som drikk meir. Ein auke i gjennomsnittskonsumet kjem tvert om vanlegvis av at personar på alle konsumnivå aukar forbruket sitt...På denne bakgrunn er det rimeleg å vente at den såvidt store auken i det allmenne konsumnivået som det ein har kunna registrere i Noreg i etterkrigstida, vil ha ført med seg en merkbar oppgang for visse typar av skadeverknader."

At et viktig siktemål med alkoholpolitikken måtte være å begrense totalforbruket kom enda sterkere frem i en ny stortingsmelding som ble fremlagt i 1980. I sammendraget av meldingen heter det (St meld nr 24 : 1980-81 s 3):

“Departementet understreker videre at alkoholproblemene ikke bare knytter seg til alkoholisme-problemet, som et avhengighetsproblem hos et avgrenset mindretall i befolkningen, men til det totale omfanget av alkoholbruken i samfunnet. Svært mange av skadevirkningene oppstår som følge av atferdsendring og reduserte ferdigheter under de enkelte rustilfeller, og ikke som spesielle skadevirkninger bare knyttet til langvarig storforbruk. Siktemålet må derfor være å redusere totalforbruket av alkohol i alle deler av befolkningen.”

Dette ble ytterligere understreket i en stortingsmelding fra 1987 (St meld nr 17: 1987-88 s 6):

“Nyere alkoholforskning har vist at det alminnelige forbruksnivå i befolkningen er av stor betydning for alkoholskadene. For å redusere alkoholskadene er det derfor nødvendig å redusere det totale alkoholforbruket. Ut fra dette bør tiltak rettes mot hele befolkningen og ikke bare mot utvalgte grupper i høyrisikozonen. Dette bygger på den kunnskap vi har om at drikkevanene i høyrisikogrupperne avspeiler drikkevanene i samfunnet for øvrig.”

På bakgrunn av vedtaket i Verdens helseorganisasjon var etter Sosialdepartementets oppfatning den viktigste målsetningen for alkoholpolitikken (St.meld. nr 17: 1987-88 s 5):

“Å oppnå reduksjon i totalforbruket av alkohol i overensstemmelse med Verdens Helseorganisasjons anbefaling om å redusere alkoholforbruket med 25 prosent innen år 2000.”

2.2. Tilgjengelighet som en demokratisk rettighet.

Alkohol blir imidlertid ikke bare betraktet som noe farlig og skadelig som man med alle midler bør søke å forhindre. I så fall ville formålet med alkoholpolitikken være å utrydde enhver form for alkoholbruk – f.eks ved forbuds- og straffebestemmelser som dem man finner innenfor narkotikapolitikken. Alkoholbruk er samtidig akseptert og i visse situasjoner noe som oppleves positivt.

Særlig i den senere tid har dette synspunktet kommet eksplisitt til uttrykk innenfor den offisielle alkoholpolitikk. Første gang dette kom direkte til uttrykk var i et forslag til plan for alkoholpolitikken som ble fremsatt av et utvalg av statssekretærer i 1979. Det heter der (Statssekretærutvalget 1979:73):

“Alkoholpolitikken må ta utgangspunkt i de eksisterende samfunnsforhold. Selv om man ut fra det kunnskapsgrunnlag man har i dag utvilsomt ville innført forbudsbestemmelser dersom man sto overfor valget mellom å introdusere alkohol eller ikke – på samme måte som man har forbud overfor en rekke andre avhengighetsskapende stoffer – eksisterer det ingen slik valgsituasjon. Alkohol er gått inn som et element i vår kultur som store deler av befolkningen aksepterer og verdsetter – i hvert fall så lenge bruken holdes innenfor visse grenser.

Alkoholpolitikken må derfor utformes innenfor et rammeverk som tilsier at alkohol skal være tilgjengelig og at bruk skal kunne finne sted.”

I den stortingsmelding som sprang ut av statssekretærutvalgets plan (St meld nr 24: 1980-81) får disse synspunktene indirekte departementets tilslutning, men uten at det sies direkte. I den siste stortingsmelding om alkoholpolitikken blir de imidlertid formulert på følgende måte (St meld nr 17 : 1987-88 s 6):

“Norsk alkoholpolitikk bygger på det grunnlag at alkohol er en lovlig vare. Den er en akseptert del av vår kultur. En viktig forutsetning for alkoholpolitikken er derfor at alkohol skal være tilgjengelig slik at de som ønsker det, har anledning til å bruke alkohol.”

Selv om dette synet tidligere sjelden kom direkte til uttrykk, har det alltid mer eller mindre ligget bak den offisielle alkoholpolitikken. Riktignok har både holdningen til bruk av alkohol og de typer av kontrolltiltak man har anvendt variert – ved at alkoholbruk i visse perioder har vært sett på som mer akseptabelt enn i andre perioder, og at ulike kontrolltiltak har vært anvendt i forsøkene på å motvirke alkoholbruk. Men selv under forbudstiden var alkohol i form av øl og svakvin en lovlig vare.

Prinsippet om at alkohol skal være tilgjengelig for dem som måtte ønske å bruke det, innebærer selvfølgelig ikke at enhver skal kunne skaffe

seg alkohol i alle situasjoner. Men det betyr at det skal være opp til befolkningen selv – eventuelt gjennom de folkevalgte organer – å avgjøre hvordan tilgjengeligheten av alkohol skal være i kommunen.

Så lenge flertallet av befolkningen hadde en restriktiv holdning til bruk av alkohol, virket dette kommunale selvstyre til å ivareta begge de to alkoholpolitiske prinsippene. Samtidig som det var overlatt til befolkningsflertallet i distriktet å avgjøre tilgjengeligheten av alkohol i distriktet, var tilgjengeligheten sterkt begrenset på grunn av befolkningens restriktive holdning til alkohol. Det var ingen tilfeldighet at det var avholdsbevegelsen som var fanebæreren for innføringen og opprettholdelsen av det lokale selvstyre når det gjaldt alkoholomsetning.

Med den liberalisering som fant sted i holdningen til alkohol i etterkrigstiden fungerte imidlertid ikke lenger det kommunale selvstyre som et bolverk mot alkoholomsetningen. Som vi har vært inne på tidligere skjedde det en gradvis økning i antallet kommuner hvor det var adgang til å omsette alkohol. Mens over halvparten av befolkningen var bosatt i tørrlagte kommuner frem til begynnelsen av 1950-årene, var det i 1990 i rundt 90 prosent av kommunene gitt bevilling både til salg og skjenking.

Men det var ikke bare liberaliseringstendenser som lå bak denne utviklingen. Også andre forhold spilte inn på den lokale alkoholpolitikk. Den økende mobilitet som privatbilismen og utbyggingen av veinett og offentlige kommunikasjoner førte med seg, førte til at de som var bosatt i "tørrlagte" kommuner fikk økte muligheter til å dra til "våte" nabokommuner for å gjøre sine innkjøp av alkohol. Og når de var der, benyttet de ofte anledningen til også å gjøre andre innkjøp. Resultatet ble handelslekasjer fra de kommuner og sentra hvor alkohol ikke ble omsatt – noe som i mange tilfelle kunne virke som et press i retning av å liberalisere alkoholomsetningen.

Sett i historisk perspektiv hadde imidlertid det kommunale selvstyre gradvis blitt innskrenket når det gjaldt salg av brennevin. Allerede ved loven av 1894 ble det bestemt at brennevin bare skulle kunne selges i kjøpsteder og ladesteder, og ikke i landkommuner. Ved loven av 1904 ble adgangen til salg av brennevin begrenset til bare å gjelde kjøpsteder. Ved den nye alkohollov i 1927 – etter at forbudet som var innført i 1918 var blitt opphevet i 1926 – ble brennevinsomsetningen ytterligere begrenset til bare å gjelde kjøpsteder med over 4 000 innbyggere.

Dette innebar at selv om et flertall i en kommune ønsket salg av brennevin i kommunen, kunne brennevinsomsetning ikke finne sted dersom

det ikke var tale om en bykommune med over 4 000 innbyggere. I praksis var dette også forholdet når det gjaldt salg av vin. I konsesjonsbestemmelsene for A/S Vinmonopolet var dette gitt enerett også på salg av vin. Men fordi det var økonomisk ulønnsomt å opprette spesielle vinutsalge i mindre kommuner, ble i praksis salg av vin begrenset til kommuner hvor Vinmonopolet også hadde salg av brennevin. Bare i et fåtall større kommuner ble det opprettet særskilte vinutsalge.

Disse begrensningene i tilgjengeligheten på brennevin og vin – selv om de kunne være i strid med befolkningens ønsker – ble imidlertid akseptert, fordi mulighetene for å kjøpe slike varer tross alt var tilstede. Fra vinmonopolutsalgene kunne man bestille de varer man ønsket og få dem tilsendt, selv om det var vesentlig mere tungvint enn om man hadde hatt et utvalg i eller i nærheten av bostedskommunen.

Etterhvert som en mer liberal holdning til alkohol bredte seg, fortonte imidlertid skjevfordelingen når det gjaldt tilgjengeligheten på vin og brennevin seg som urimelig. I de kommuner som lå nært opp til en by, bød det ikke på særlige problemer å dra inn dit og kjøpe vin og brennevin. I andre kommuner derimot kunne nærmeste vinmonopolutvalg ligge mer enn en dagsreise borte. Dessuten kom problemet med handelslekkasjer som gjorde at den lokale handelsstand ble frarøvet en del av omsetningen som isteden ble overført til butikker i utvalgenes nærhet.

Mot denne bakgrunn ble det et krav om at befolkningen i større grad måtte likestilles også når det gjaldt tilgjengeligheten av vin og brennevin. Etter endringen av alkoholoven i 1967, som ga adgang til opprettelse av utvalg også utenfor byene, ble det etterhvert et press fra mange bygdesentra om å få opprettet utvalg. Og Statens bevillingsnemnd for brennevin-somsetning – som hadde til oppgave å styre dette – ga også tillatelse til opprettelse av en rekke slike utvalg.

2.3. Landsplanen for vinmonopolutvalg.

Etter at Statens bevillingsnemnd for brennevinsomsetning hadde begynt sin virksomhet i 1970, hadde en lang rekke nye vinmonopolutvalg blitt åpnet. Mens det i 1969 var brennevinsutvalg i 30 kommuner, var tallet i 1980 steget til 50. Antallet utvalgsteder økte i samme periode fra 58 til 87. Denne utviklingen fortsatte utover på 1980-tallet – og en ny sterk økning gjorde seg gjeldende rundt midten av tiåret. Mens det i 1983 var utvalg for brennevin i 51 kommuner, var tallet i 1986 steget til 61. Også

antallet utsalg var økende – fra 88 i 1983 til 93 i 1986 – selv om økningen ikke var like sterk.

Fra Sosialdepartementets side så man med bekymring på denne utviklingen. Dersom den fortsatte uhindret, ville den kunne sette målsetningen om et redusert alkoholbruk – og derigjennom reduserte alkoholskader – i fare. På den annen side var utviklingen et resultat av prinsippet om at alkohol – og derunder brennevin – skulle være tilgjengelig for den del av befolkningen som ønsket å bruke det. I balansegangen mellom disse to hensyn følte man behov for en ytterligere styring av utviklingen. På denne bakgrunn uttalte Sosialdepartementet i den alkoholmeldingen som ble fremlagt i 1987 (St.meld.nr. 17 : 1987-88 s 40-41):

“For å hindre en lite planlagt utvikling i det totale antallet nye vinmonopolbutikker, vil det være rimelig å begrense det totale antallet butikker her i landet til 110 i en 2-årsperiode. I denne perioden utarbeider vinmonopolet en landsplan for den fremtidige utvikling av salgsnettet. Målet må være å sikre en større likhet i tilgjengelighet uten at det totale tallet på salgssteder endres vesentlig. Sosialdepartementet vil derfor tilrå “etableringsstopp” for nye utsalg i en 2-årsperiode. Ordningen med en midlertidig etableringsstopp medfører at ønsker om utsalg i 2-årsperioden i hovedsak bare vil kunne imøtekommes i den grad det blir nedlagt tilsvarende antall butikker. Dette bør kunne skje dels ut fra forretningsmessige hensyn, og dels ved å avvikle vinmonopolbutikker i typiske boligmiljøer i de større byene. Det bør generelt legges vekt på en jevnere geografisk fordeling av utsalgene.”

Dette fikk tilslutning av sosialkomiteen, og i brev av 29. april 1989 henvendte Sosialdepartementet seg til A/S Vinmonopolet og ba om at det ble utarbeidet en landsplan for vinmonopolutsalg for perioden 1989-92. På bakgrunn av stortingsmeldingen ble formålet for planen presisert til å være “størst mulig likhet i tilgjengelighet, men med tilnærmet uendret antall utsalg”. I brevet forutsatte departementet videre at Statens bevilgingsnemnd for brennevinsomsetning begrenset antallet utsalg til 110.

Vinmonopolets forslag til landsplan ble oversendt departementet ved brev av 11. august 1989. Vinmonopolet understreket at planen var utarbeidet under hensyntagen til bedriftsøkonomisk lønnsomhet og størst mulig likhet i tilgjengelighet. Som det heter i forslaget:

“I denne målsetningen sikter vi mot å oppnå kostnadseffektivitet samtidig som de alkoholpolitiske mål ivaretas. Kravet til kostnadseffekti-

vitet innebærer at den enkelte butikk må oppnå et disked salg over en viss størrelse for å være lønnsom. Bare byer og tettsteder over en viss størrelse kan da kostnadmessig forsvare egen butikk. Det øvrige land må betjenes ved forskjellige former for forsendelsessalg.

Alkoholpolitisk er kravet at distribusjonssystemet skal gi et tilgjengelighetsnivå som bidrar til at totalforbruket begrenses. Et distribusjonssystem som gir lik tilgjengelighet og rimelig servicenivå til flest mulig kunder vil også bidra til at større deler av alkoholkonsumet distribueres gjennom legale kanaler.”

På dette grunnlag foreslo Vinmonopolets administrasjon at det ble søkt om bevilling til opprettelse av utvalg i 11 nye kommuner. Hvilke kommuner dette skulle gjelde ble ikke angitt – bare den fylkesvise fordeling ble angitt. Dette ville øke antallet kommuner med salgsbevillinger fra 69 til 80. Dessuten burde det i enkelte større kommuner hvor utvalg fantes, opprettes flere utvalgssteder. I alt gikk forslaget ut på at det skulle åpnes 21 nye utvalgssteder i tillegg til de eksisterende 106, mens 9 utvalgssteder ble foreslått nedlagt. Forslaget fra vinmonopolets administrasjon gikk følgelig utover den ramme på 110 utvalg som var foreslått i stortingsmeldingen ved at det samlede antall utvalgssteder ble satt til 118. Under styrebehandlingen av forslaget gikk flertallet i styret inn for opprettelse av ytterligere utvalg i to nye kommuner, slik at det samlede antall kommuner med utvalg ville bli 82 og den øvre ramme for antall utvalgssteder 120.

Allerede før Vinmonopolets forslag til landsplan var utarbeidet var Sosialdepartementets proposisjon til ny alkohollov godkjent i statsråd 20. januar 1989 (Ot. prp nr 31: 1988-89). Men mens Sosialdepartementet i alkoholmeldingen vel ett år tidligere hadde forutsatt at Statens bevillingsnemnd for brennevinsomsetning skulle opprettholdes, gikk man i proposisjonen bort fra dette, og foreslo nemnda avskaffet. Isteden skulle nye utvalg kunne opprettes på grunnlag av den planen som skulle utarbeides av A/S Vinmonopolet. Som det heter i proposisjonen (Ot.prp. nr.31: 1988-89 s10):

“Den modellen det her er lagt opp til vil etter departementets mening overflødiggjøre bevillingsnemnda. Den vil dessuten legge mer vekt på et helhetssyn på etablering av nye vinmonopolutvalg enn i dag, hvor det særlig er forholdene i den enkelte kommune som er vurderingstemaet. A/S Vinmonopolet vil fungere som et saksforberedende organ for departementet, som vil foreta den politiske vur-

dering og avgjørelse etter en bred høringsrunde, bl. a. gjennom uttalelser fra Rusmiddeldirektoratet.”

På dette grunnlag ble forslaget til alkohollovens paragraf 3-3 formulert som følger: “Departementet kan fastsette høyeste antall salgsbevillinger og fordeling av disse. Kommunestyret fastsetter det høyeste antall utsalgssteder for A/S Vinmonopolet innen kommunen og godkjenner deres beliggenhet.” I motsetning til i stortingsmeldingen var det ifølge lovforslaget antallet bevillinger – det vil si antall kommuner hvor omsetning kunne finne sted – og ikke antall utsalgssteder som skulle reguleres. Dette ble også lovfestet i den nye alkoholloven – lov av 2 juni 1989 nr 17.

Etter at alkoholloven var blitt vedtatt, utarbeidet Sosialdepartementet med utgangspunkt i Vinmonopolets forslag et utkast til landsplan for vinmonopolutsalg. Etter departementets oppfatning var Vinmonopolets forslag for sterkt preget av bedriftsøkonomiske hensyn – og departementet gikk bl a i sitt utkast inn for at den øvre ramme for antall bevillinger ble satt til 77, mens Vinmonopolet som nevnt hadde foreslått 82. Selv om departementet etter loven ikke skulle ta stilling til antall utvalg – men at dette var opp til kommunene å avgjøre etter søknad fra Vinmonopolet – forutsatte utkastet at det også skulle settes et tak på antall utvalg på 110.

I april 1990 ble Sosialdepartementets utkast til landsplan for perioden 1990-93 sendt ut på høring. En del offentlige og landsomfattende organer ga generelle uttalelser om planen. De fleste departementer hadde ingen innvendinger mot den. Familie- og forbrukerdepartementet og Samferdselsdepartementet gikk imidlertid mot opprettelse av nye utvalg, mens Arbeids- og administrasjonsdepartementet gikk mot at det skulle settes noe tak for antallet bevillinger. I en lengre uttalelse hevdet Rusmiddeldirektoratet at målet om 25 prosent reduksjon i totalkonsumet innen år 2000 ikke var forenlig med ønsket om en mer lik tilgjengelighet. Det foreslo antallet utsalgssteder begrenset til 100, og gikk inn for at departementet måtte styre ikke bare antall utvalg, men også utvalgenes beliggenhet. På dette grunnlag mente direktoratet at utvalg ikke burde opprettes i kjøpesentra, og i særdeleshet ikke i drabantbysentre, fordi dette ikke tydelig nok markerte avstand til dagligvarer.

Av de politiske partier som avga uttalelse gikk Kristelig Folkeparti og Rød Valgallianse mot opprettelse av flere utvalg, mens Fremskrittspartiet støttet planen. Flere avholdsorganisasjoner gikk mot forslaget, mens næringsorganisasjonene i hovedtrekk ga den sin støtte.

3. Forholdene i Sogn og Fjordane

Da Sosialdepartementet fremla sin alkoholmelding i 1987 var Sogn og Fjordane det eneste fylke i landet hvor det ikke var opprettet vinmonopolutsalg. Spørsmålet om å opprette utsalg hadde riktignok flere ganger vært oppe, men blitt avvist – først og fremst av fylkesmyndighetene.

Den samme utvikling i retning av en liberalisering av alkohol-omsetningen som hadde funnet sted i resten av landet, hadde imidlertid også funnet sted i Sogn og Fjordane. I 1952 – som er det første år statistikken gir fylkesvise opplysninger om fordelingen av bevillingene – var det bare én av de daværende 39 kommuner i Sogn og Fjordane som hadde kommunal bevilling til omsetning av alkohol. Dette gjaldt Aurdal, hvor det var gitt en bevilling til skjenking av øl. I 1955 fikk fylket sin første salgsbevilling, da det ble gitt bevilling til salg av øl i Kyrkjebø. I alt var det dette året i fem av kommunene gitt bevilling til skjenking. I årene som fulgte økte imidlertid antallet kommuner som ga bevilling til omsetning sterkt fra det ene år til det annet – slik det fremgår av tabell 2 – og i takt med dette økte også antallet salgs- og skjenkesteder. Samtlige salgsbevillinger gjaldt øl, og det samme gjaldt storparten av skjenkebevillingene selv om noen av disse også omfattet vin.

TABELL 2. Kommuner i Sogn og Fjordane med alkoholomsetning, og antall salgs og skjenkesteder i fylket 1955-1990.

	Kommuner			Antall	
	total	med alkoholomsetning		salgs-	skjenke-
		ant	prosent	steder	steder
1955	25	5	20	1	5
1960	25	16	64	21	32
1965	25	14	56	30	47
1970	25	17	68	122	59
1975	25	19	76	98	67
1980	26	22	85	25	89
1985	26	23	88	83	95
1990	26	26	100	157	153

Men også brennevin hadde fått innpass. I 1960 var det i alt ni hoteller i Sogn og Fjordane som hadde bevilling til å skjenke brennevin etter bevilling fra

Sosialdepartementet, og i 1970 var tallet steget til 15. Ved endringen av alkoholoven i 1969 – som trådte i kraft fra 1973 – ble det som nevnt også åpnet adgang for kommunestyrene til å gi kommunal bevilling til skjenking av brennevin. Dette hadde imidlertid ikke særlig betydning – de fleste av de skjenkesteder hvor det var aktuelt å gi kommunal bevilling til å skjenke brennevin, hadde allerede slik bevilling fra Sosialdepartementet.

Med den økte tilgjengelighet på øl – og også på vin og brennevin gjennom skjenkestedene – måtte det fortone seg som urimelig at man i fylket, som det eneste i landet, skulle være avskåret fra å kunne kjøpe vin og brennevin på ordinær måte. I vinmonopolets forslag til landsplan for vinmonopolutsalg av august 1989 ble det derfor foreslått opprettet to utvalg i Sogn og Fjordane. I det forslag til landsplan som Sosialdepartementet senere utarbeidet ble dette forslaget opprettholdt. Det heter om dette i departementets forslag:

“Midtre Vestlandet handelsområde, HO 33, har 1 bevilling med 6 utvalg i Bergen. Området er avgrenset av og gjennomskåret av fjorder, og avstandene er meget lange langs veiene, som innbefatter hyppige og lange fergereiser. Departementet vurderer det som rimelig med 3 bevillinger i tillegg, hvorav en i Voss handelsdistrikt 332, som vil betjene en befolkning på omkring 25 000 personer. De andre bevillingene bør etter departementets vurdering søkes i området Sunnfjord/Sogn og Nordfjord, som begge er områder med omkring 25 000 innbyggere, hvor befolkningen er bosatt spredt eller i en lang rekke små tettsteder.”

Da forslaget ble sendt ut på høring i april 1990 ble det kommentert av flere høringsinstanser. Rusmiddeldirektoratet – som primært gikk inn for nedleggelse av flere utvalg uten opprettelse av nye – aksepterte imidlertid opprettelse av ett utvalg i Sogn og Fjordane. Etter en gjennomgang av forholdene i de ulike handelsområder konkluderte direktoratet med følgende:

“På bakgrunn av ovenstående gjennomgang, og i lys av målet om reduksjon i alkoholforbruket og under hensyn til ønsket om større likhet i tilgjengelighet og forretningsmessig grunnlag, vil direktoratet gå inn for følgende endring i forslaget til landsplan for vinmonopolutsalg og plasseringen av dem:

Opprettelse av nytt vinmonopolutsalg i Førde.”

De øvrige landsomfattende høringsinstansene uttalte seg ikke spesielt om forholdene i de enkelte fylker, og i de uttalelser som ble avgitt av kom-

muner og fylkeskommuner ble i regelen bare de forslag som gjaldt deres eget område kommentert. Også når det gjaldt forslaget om opprettelse av utvalg i Sogn og Fjordane ble det gitt uttalelser fra en rekke kommuner og fylkeskommunale instanser i fylket.

Fylkesmannen i Sogn og Fjordane henviste til at han tidligere en rekke ganger hadde gått imot opprettelse av utvalg ut fra henvisning til alkoholenes skadevirkninger:

“Fylkesmannen er framleis av same meining som tidlegare. Dersom Sosialdepartementet likevel finn at A/S Vinmonopolet skal gjevast løyve til å opne utsal i Sogn og Fjordane, må det ut frå tilhøva her i fylket vera naturleg at det vert etablert 3 utsal, eit i kvart fogderi, Sogn, Sunnfjord og Nordfjord.”

Også fylkesrådmannen i Sogn og Fjordane gikk prinsipielt inn for at det ikke skulle opprettes utvalg i fylket bl a under henvisning til tidligere vedtak av fylkesutvalget, sist i 1987. Dersom det likevel ble besluttet å opprette utvalg i fylket gikk rådmannen – i likhet med fylkesmannen – subsidiært inn for opprettelse av tre utvalg på grunnlag av en vurdering av kommunikasjonsfor – hold, befolkningstetthet og bosettingsmønster. Prioriteringen av utvalgene burde skje i følgende rekkefølge: Førde, Nordfjordeid og Sogndal. Da saken ble behandlet i fylkesutvalget gikk imidlertid flertallet på seks medlemmer inn for at det burde opprettes utvalg i fylket, prioritert som i rådmannens subsidiære forslag, mens et mindretall på tre medlemmer gikk mot utvalg.

De fleste av de kommuner i Sogn og Fjordane som uttalte seg, gikk inn for opprettelse av utvalg i fylket. Unntaket var Vik og Leikanger kommuner – hvor saken ble behandlet av helse- og sosialutvalget – som gikk imot opprettelse. I de øvrige kommuner hvor saken ble behandlet av formannskapet, gikk i samtlige et flertall inn for opprettelse av utvalg. Vedtakene tok oftest utgangspunkt i departementets forslag om to utvalg, men i flere av kommunene gikk man inn for at det måtte opprettes tre utvalg. Uenigheten var større når det gjaldt plasseringen av utvalgene. Både i Sogndal, Førde, Flora, Gloppen, Eid og Stryn gikk man inn for at et av utvalgene burde plasseres i vedkommende kommune.

Landsplanen ble omtalt i Sosialdepartementets budsjettproposisjon for 1991, som ble avgitt i september 1990 (St prp nr 1 : 1990-91 s 75-76). Det ble der anført at det maksimale antall utvalg ville bli fastsatt til 110. På grunnlag av de uttalelser som var kommet inn under høringsrunden

gikk imidlertid Sosialdepartementet nå mot opprettelse av utvalg i Sogn og Fjordane, og fylket var derfor ikke med i oppregningen av de nye bevilninger som skulle kunne gis.

Sosialkomiteens flertall sluttet seg i budsjettinnstillingen til en ramme på 110 utvalg. Fordelingen av utvalgene ble det overlatt til departementet å bestemme. Men flertallet reagerte på at Sogn og Fjordane skulle stå uten utvalg, og uttalte (Budsjettinnst S nr 11 : 1990-91 s 30):

“Flertallet mener målet må være å åpne for større likhet i alle landets fylker uten at det totale tallet på salgssteder endres.”

Sosialdepartementets endelige landsplan for vinmonopolutvalg 1991-93 ble fastsatt i skriv til Vinmonopolet av 18 desember 1990. Der gikk departementet, i overensstemmelse med sosialkomiteens uttalelse, likevel inn for at det skulle kunne opprettes utvalg i Sogn og Fjordane. I samsvar med fylkesmannens og fylkestingets høringsuttalelser ble antallet bevilninger satt til tre istedenfor to som i det opprinnelige utkast til landsplan. Vinmonopolet skulle i hvert av områdene Sogn, Sunnfjord og Nordfjord kunne søke om en bevilling. Hvilke kommuner det skulle kunne søkes bevilling i, ble det overlatt til vinmonopolet å avgjøre.

På grunnlag av økonomiske vurderinger besluttet vinmonopolet i februar 1991 å søke om bevilling til å opprette utvalg i Førde, Sogndal og Eid kommuner. Under behandling av bevillingssakene gikk helse- og sosialsjefene i Førde og Eid mot opprettelse av utvalg, mens helse- og sosialsjefen i Sogndal ikke tok noe standpunkt. Under behandlingen i helse- og sosialutvalgene var det imidlertid i samtlige tre kommuner et flertall for å tilrå at vinmonopolet fikk salgsbevilling. Under behandlingen i formannskapet var det også i samtlige kommuner flertall for dette. Under den endelige avstemning i kommunestyret ble det i Førde med 22 mot 13 stemmer, i Sogndal med 18 mot 11 stemmer og i Eid med 23 mot 10 stemmer, gitt bevilling til opprettelse av vinmonopolutvalg.

Høsten 1991 ble det åpnet utvalg i samtlige kommuner. Utsalget i Førde ble åpnet 14. oktober, i Sogndal 18. november og i Nordfjordeid i Eid kommune 2. desember 1991. Omtrent samtidig ble det også åpnet fire andre nye utvalg i andre deler av landet. For at antallet utvalg ikke skulle overskride taket på 110, ble 3 utvalg samtidig nedlagt – 2 i Oslo og 1 i Trondheim.

VIRKNINGER AV ÅPNING AV VINMONOPOLUTSALG

4. Om å kartlegge virkninger

4.1. Data om alkoholomsetningen.

I de korte tidsperiodene utsalgene var åpne i 1991 hadde utsalget i Førde en omsetning på 12,9 millioner kroner, i Sogndal 4,1 millioner og i Nordfjordeid 4,7 millioner. I 1992 – det første hele år utsalgene var åpne – var omsetningen steget til 44,0 millioner kroner i Førde, 22,6 millioner i Sogndal, mens utsalget i Nordfjordeid hadde en omsetning 30,9 millioner kroner. For de tre utsalgene sett under ett tilsvarte omsetningen i 1991 0,31 og i 1992 1,29 liter ren alkohol pr innbygger 15 år og over i fylket. Sett på landsbasis var det i 1992 bare tre fylker som hadde en lavere omsetning pr. innbygger enn Sogn og Fjordane målt i ren alkohol, nemlig Nord-Trøndelag, Hedmark og Vest-Agder.

Imidlertid er det ikke mulig på basis av tilgjengelige data, å avgjøre hvorvidt den omsetning som skjedde gjennom utsalgene, var større eller mindre enn den omsetning av slike varer som fant sted til fylkets befolkning før utsalgene ble åpnet. Før utsalgene ble åpnet måtte innkjøpene enten skje pr post, eller ved at man kjøpte fra utsalg utenfor fylket når man befant seg der. Og som vi skal komme tilbake til under 5.3 var det den sistnevnte innkjøpsmåte som var den dominerende før utsalgene ble åpnet. Talloppgaver over de forsendelser som skjedde til fylket, vil derfor gi et helt skjevt sammenlikningsgrunnlag.

Heller ikke er det mulig å skaffe data om omsetningen av øl i fylket eller i de enkelte kommuner, og hvordan denne ble påvirket av åpningen av vinmonopolutsalgene. Mens landet tidligere var oppdelt i salgsdistrikter, hvor ett bryggeri hadde enerett på levering av øl i sitt distrikt, er denne ordningen opphevet. Alle bryggerier kan fritt selge sine varer hvor de måtte ønske, og noen sentral registrering av de leveranser som finner sted finnes ikke. Talloppgaver over omsetningen av øl finnes derfor bare på landsbasis.

Data om hvorvidt og i hvilken grad åpningen av vinmonopolutsalget påvirket den totale alkoholomsetningen i fylket og i de berørte kommuner, er derfor ikke tilgjengelige.

4.2. Data om dødelighet og kriminalitet.

En nærliggende måte å forsøke å belyse virkningene av alkoholpolitiske endringer på, er å bygge på offisiell statistikk – ved å sammenlikne relevante statistiske data før og etter at endringen skjedde. Og vanligvis er det særlig to typer av data man tar utgangspunkt i – på den ene side talloppgaver over alkoholrelatert sykkelighet og dødelighet og på den annen side data om alkoholbetinget kriminalitet. En mulig fremgangsmåte for å belyse eventuelle virkninger av åpningen av vinmonopolutsalg i Sogn og Fjordane kunne derfor være å se på hvorvidt det har skjedd noen endringer på disse områdene før og etter åpningen.

Dette byr imidlertid på problemer. Sogn og Fjordane er et befolkningsmessig lite fylke – antallet innbyggere ved utgangen av 1991 var 106 813. Samtidig er alkoholrelatert sykkelighet, dødelighet og kriminalitet relativt sjeldent forekommende i Norge. Dette gjelder ikke minst for Sogn og Fjordane, som er et fylke hvor denne type av helsemessige og sosiale problemer tradisjonelt har ligget langt under landsgjennomsnittet (Dolven og Eriksen 1986). Det er derfor meget vanskelig å påvise endringer i slike indikatorer, fordi de små tall fører til at tilfeldigheter vil kunne gi seg store utslag.

Når det gjelder dødelighet av alkoholrelaterte sykdomstilstander var det f.eks. ifølge dødsårsaksstatistikken bare to dødsfall som følge av alkoholisk psykose og alkoholisme i Sogn og Fjordane i 1991, det var ett dødsfall som følge av levercirrhose, mens det ikke var noen dødsfall som skyldtes alkoholforgiftning. Også ved andre sykdomstilstander med dødelig utgang kan selvfølgelig alkoholbruk spille inn – som ved ulike former for kreftsykdommer, hjertelidelser eller andre sykdomstyper. Men i disse tilfellene spiller også mange andre årsaksforhold inn, og å isolere de alkoholrelaterte fra de ikke alkoholrelaterte dødsfallene er problematisk.

Kriminalitet er en noe bedre indikator – fordi antallet alkoholbetingede lovbrudd er vesentlig høyere, selv om det også her er tale om relativt små tall. De lovbrudd hvor det må antas at alkoholbruk særlig spiller inn er for det første voldsforbrytelser – det som i kriminalstatistikken betegnes som forbrytelser mot liv, legeme og helbred. En lang rekke undersøkelser synes å vise at en meget stor andel av voldsforbrytelsene i Norge – rundt 70-80 prosent – blir begått under alkoholpåvirkning (Hauge 1985). Promillekjøring og det store flertall av forseelser mot løsgjengerloven – som består i ordensforstyrrelser i beruset tilstand – er pr. definisjon alko-

holrelaterte lovbrudd. I tillegg kommer forseelser mot alkoholloven – som i hovedsak består av hjemmebrenning og ulovlig omsetning av alkohol.

Først fra og med 1990 gir kriminalstatistikken tall over lovbrudd som er anmeldt til landets politikamre – både for forbrytelser og forseelser. Disse tallene utarbeides på grunnlag av det såkalte STRASAK-registeret – et sentralt, databasert register hvor anmeldelser registreres fortløpende. Av tabell 3 fremgår utviklingen i de tre år som det foreligger slike data for, når det gjelder de fire alkoholrelaterte former for lovbrudd i Sogn og Fjordane.

TABELL 3: Anmeldelser for voldsforbrytelser og promillekjøring og overtredelser av løsgjengerloven og alkoholloven i Sogn- og Fjordane 1990-1992.

Anmeldte lovbrudd i forbindelse med:				
	volds- forbrytelser	promille- kjøring	løsgjenger- loven	alkohol- loven
1990	181	140	98	18
1991	190	157	104	33
1992	174	161	131	12

Som det fremgår av tabellen er det vanskelig å lese ut noen klar utvikling før og etter at utsalgene ble åpnet. Riktignok viser antallet anmeldte overtredelser av løsgjengerloven en relativt sterk økning fra 1991 til 1992 – det første hele år utsalgene var i drift. Dette kan selvfølgelig tolkes dit hen at åpningen av utsalgene har ført til en økt beruselsesfrekvens. Også når det gjelder antallet anmeldte for promillekjøring er det en svak økning, men denne økningen er vesentlig mindre enn økningen fra 1990 til 1991, da utsalgene bare var åpne vel en måned. Og for voldsforbrytelser er det en nedgang fra 1991 til 1992.

Den sterkeste nedgang finner vi når det gjelder anmeldelser for overtredelser av alkoholloven. Dersom åpningen av vinmonopolutsalg innvirker på slike lovbrudd skulle vi også forventet dette. Ved økt tilgjengelighet skulle man tro at gauking og smugling – som er de to lovbrudd som særlig rammes av alkoholloven – ville bli redusert.

De små endringene som det tross alt er tale om – og at utviklingen til dels går i ulik retning – gjør imidlertid at det er vanskelig å trekke noen

klare konklusjoner. Dette understrekes ytterligere av at tallene gjelder hele fylket, og vi vet ikke om endringene særlig kan tilbakeføres til de kommuner som ble berørt av åpningen eller ikke.

4.3. Politiets og helse- og sosialvesenets erfaringer.

Som en annen mulighet til å belyse eventuelle endringer i helsetilstand, sosiale forhold eller lovbrudd som åpningen av vinmonopolutsalgene måtte ha ført med seg, valgte vi å kontakte representanter for politiet og helse- og sosialvesenet for å høre deres erfaringer om konsekvensene av åpningen. I hver av de tre kommuner hvor det var åpnet utsalg hadde vi intervjuer med lensmannen og helse- og sosialsjefen – og til dels med andre ansatte innenfor de to etater. Dessuten intervjuet vi de to politimestre i fylket – politimesteren i Sogn som Sogndal hører inn under, og politimesteren i Fjordane som Førde og Eid sorterer under.

Innenfor helse- og sosialetaten var den alminnelige oppfatningen at åpningen av utsalgene i liten grad hadde påvirket befolkningens drikkevaner og skapt økte sosiale eller helsemessige problemer. Riktignok ble det pekt på at det nok hadde ført til at vinmonopolets varer ble mere brukt enn tidligere, og at særlig vin hadde fått en større utbredelse i deler av befolkningen. Men blant de grupper av befolkningen som disse etatene særlig kom i kontakt med var det primært øl som ble drukket. Dette gjaldt både innenfor ungdomsgruppen – som var den politietaten særlig kom i kontakt med – og voksne med alkoholproblemer som begge etatene hadde som klienter. Fordi øl var i salg gjennom såkalte ølmonopol i samtlige tre kommuner også før vinmonopolutsalget ble åpnet – og det var en forholdsvis liberal politikk med hensyn til å gi skjenkebevillinger – var oppfatningen at det ikke var mulig å påvise spesielle endringer i alkoholbruk eller sosiale problemer som følge av at det var åpnet vinmonopolutsalg.

Det ble imidlertid i samtlige tre kommuner pekt på at det særlig blant gruppen av enslige, arbeidsløse, alkoholiserende menn var mulig at åpningen hadde skapt noe større problemer. Dette mente man hang sammen med at bruken av brennevin – på grunn av det konsentrerte alkoholinnholdet – førte til sterkere rusvirkninger enn bruken av øl. Rusen kunne derfor bli mer ukontrollert, og derigjennom skape større problemer både helsemessig og sosialt.

Det ble også pekt på at plasseringen av utsalget kunne skape spesielle problemer. I Førde var utsalget plassert i et område utenfor sentrum med

en blanding av forretningsvirksomhet og industriell virksomhet. På den andre siden av veien lå bussholdeplassen med en kafé, hvor det blant gjestene også pleide å være enkelte menn med alkoholproblemer. Fra kafeen kunne de på avstand holde utkikk med hvem som handlet, og dersom de så bekjente ble disse kontaktet og varene konsumert – ofte på eller i nærheten av bussholdeplassen. Dette ble oppfattet som ubehagelig og sjenerende både av de reisende og buss-selskapet.

Motsetningen til dette var Sogndal hvor utsalget lå i sentrum i tilknytning til stedets største supermarked. For å komme til utsalget måtte man gå inn i supermarkedet, og ned i kjelleren hvor utsalget og en større forretning var plassert. De to butikkene lå overfor hverandre uten noen form for atskillelse og med åpent innsyn til hverandre. De som handlet på utsalget kunne følgelig observeres både av dem som oppholdt seg i den andre butikken, og av dem som befant seg i eller i nærheten av supermarkedet når kunden var på vei ut. Dette betydde at kundene lett ville kunne føle seg utsatt for en informell sosial kontroll, og at dette førte til at noen ville ha motforestillinger mot å handle der.

4.4. Spørreskjemaundersøkelsen blant befolkningen.

De tilgjengelige statistiske data og intervjuene med representanter for politi og helse- og sosialvesenet, kan bare i liten grad si noe om hvilke virkninger åpningen av vinmonopolutsalgene har hatt. Som ledd i kartleggingen av eventuelle konsekvenser ble det derfor også besluttet å foreta en spørreskjemaundersøkelse blant befolkningen før og etter at utsalgene var åpnet. Gjennom spørreskjemaet ønsket vi dels å få rede på hvordan åpningen hadde påvirket befolkningens kjøpevaner og bruk av alkohol, og dels om det hadde påvirket befolkningens holdninger til alkohol og vinmonopolutsalgsalg.

Spørreskjemaene ble gjennom "Opinion; Institutt for meningsmålinger og markedsanalyse", sendt ut til et utvalg trukket fra det sentrale folkeregister i Statistisk Sentralbyrå. Utvalget besto av personer bosatt i de tre kommuner hvor det var besluttet å opprette vinmonopolutsalgsalg – Førde, Sogndal og Eid – og i fire andre kommuner i Sogn og Fjordane som skulle utgjøre kontrollområder – Flora, Gulen, Solund og Årdal. Grunnen til at det ble valgt ut fire – og ikke tre – kontrollområder, var at folketallet i to av disse kommunene, Gulen og Solund, var så lavt at disse ble slått sammen og behandlet som ett område. Kontrollkommunene ble dels valgt ut blant de kommuner som

kommunikasjonsmessig lå fjernest fra de tre kommuner hvor det var besluttet å opprette utsalg, slik at de skulle utgjøre kommuner som i liten grad ble påvirket av åpningen av vinmonopolutsalgene. For Flora og Årdal ble det i tillegg lagt vekt på at disse var de to største befolkningssentra i fylket hvor det ikke ble åpnet vinmonopolutsalg.

I hver av de fem største kommunene ble det trukket et utvalg på 1 000 personer i alderen 18-69 år – og i Gulen og Solund 500 personer fra hver kommune – som fikk tilsendt spørreskjemaet. Det første spørreskjemaet ble sendt ut i perioden fra 20. september til 8. oktober 1991 – før vinmonopolutsalgene var åpnet – med en parring en uke senere. Som nevnt ble det første av de tre utsalgene i Sogn og Fjordane åpnet i Førde 14. oktober, slik at det kan tenkes at noen få besvarelser først ble innsendt etter dette tidspunkt. Noen særlig betydning er det imidlertid ikke grunn til å tro at dette i så fall vil ha hatt. Et år senere – i perioden 16-18. september 1992 – ble det sendt ut et spørreskjema til et nytt utvalg på 6 000 personer utvalgt på samme måte. De to spørreskjemaene var i all hovedsak identiske, med unntak av de endringer som var nødvendige pga at vinmonopolets utsalg var blitt åpnet i 1991. Spørreskjemaet som ble benyttet i 1992 følger som vedlegg 1.

I tidligere undersøkelser hvor man har søkt å belyse virkningene av alkoholpolitiske endringer, har man ofte innhentet opplysninger fra det samme utvalg av personer før og etter at endringene har funnet sted. Dette forutsetter at man kan identifisere de enkelte personer, slik at man kan koble svarene. En slik fremgangsmåte forutsetter imidlertid tillatelse fra datatilsynet, noe som er en tidkrevende prosess å innhente. Samtidig innebærer det et høyt bortfall, ved at bare svarene fra dem som svarer begge ganger kan utnyttes. Begge disse grunner gjorde at vi valgte å trekke forskjellige utvalg i hvert av de to år.

Under planleggingen av undersøkelsen ble det overveid om det burde benyttes intervjuer i stedet for spørreskjemaer. Både på grunn av de store omkostninger ved intervjuundersøkelser og vanskelighetene med å skaffe intervjupersonell i distriktet, ble imidlertid dette forkastet. Intervju over telefon ble også overveid, men forkastet på grunn av tidligere erfaring med svarpersoners benektelse av ulovlige aktiviteter som smugling eller hjemmebrenning over telefon (Nordlund 1992).

Som det fremgår av tabell 4 dekker de 1 000 utsendte skjemaer i den største kommunen, Flora, vel 15 prosent av befolkningen i alderen 18-69 år, mens i de to minste kommunene – Gulen og Solund, som ble slått

TABELL 4: Folketall, utvalg og svarfordeling i de kommuner som inngikk i undersøkelsen, samt i Sogn og Fjordane i alt.

	Folketall 18-69	Utvalgsandel	Antall svar	Svarprosent
Førde				
1991	5 682	17,6	634	63,4
1992	5 840	17,1	597	59,7
Sogndal				
1991	3 798	26,3	612	61,2
1992	3 836	26,0	573	57,3
Eid				
1991	3 320	30,1	582	58,2
1992	3 491	28,6	545	54,5
Flora				
1991	6 356	15,7	494	49,4
1992	6 525	15,3	478	47,8
Gulen/Solund				
1991	2 142	46,7	554	55,4
1992	2 098	47,7	507	50,7
Årdal				
1991	4 288	23,3	482	48,2
1992	4 229	23,6	437	43,7
Kommuner med utvalg				
1991	12 800	23,4	1 828	60,9
1992	13 167	22,8	1 715	57,2
Kommuner uten utvalg				
1991	12 786	23,5	1 530	51,0
1992	12 852	23,3	1 422	47,4
Sogn og Fjordane				
1991	65 765	9,1	3 358	56,0
1992	65 974	9,1	3 137	52,3

sammen i undersøkelsen – ble skjemaene sendt ut til rundt 47 prosent. Sett i forhold til den totale befolkning i Sogn og Fjordane i den utvalgte aldersgruppen, fikk i alt 9 prosent tilsendt spørreskjemaet.

Av de 6 000 utsendte skjemaer i 1991 kom 3 358 skjemaer tilbake, utfylt på en slik måte at de kunne inngå i undersøkelsen. Størstedelen av bortfallet skyldes at skjemaene ikke ble returnert. En del av de tilbake-sendte skjemaene måtte imidlertid også forkastes fordi spørsmålene om kjønn, alder eller bosted ikke var besvart, eller fordi spørsmålene om alkoholforbruk siste 12 måneder helt eller delvis var ubesvart. Også disse er regnet som bortfall, på samme måte som de skjemaene som i det hele tatt ikke ble returnert. Svarprosenten var følgelig 56. Ved utsendelsen i 1992 ble 3 137 brukbare skjemaer returnert, noe som gir en svarprosent på 52 prosent.

Som det fremgår av tabell 4 var svarfrekvensen gjennomgående høyere i de kommuner hvor det ble opprettet utvalg enn i de øvrige kommuner. Svarfrekvensen var også vesentlig høyere i 1991 enn i 1992. Den mest nærliggende forklaring på dette er at spørsmålene i spørreskjemaet trolig ble opplevd som mer aktuelle og relevante i de kommuner hvor det ble opprettet utvalg enn i de øvrige kommuner, og også som mer aktuelle i 1991 – da man sto like foran åpningen av utvalgene – enn i 1992, da ordningen var blitt etablert. Men den lavere svarfrekvens i 1992 kan kanskje også skyldes at det store antall spørreskjemaer som ble utsendt i forhold til folketallet i kommunene, førte til at en del fikk skjemaet begge årene – og at de siste gang anså det som en unødvendig gjentakelse å svare.

En svarfrekvens på i overkant av 50 prosent er noe man finner i de fleste undersøkelser basert på postsendte spørreskjemaer til utvalg av voksne i de senere år (Hauge og Irgens-Jensen 1987). Men fordi ulike grupper av befolkningen har ulik svarprosent, vil en såpass lav svarfrekvens kunne innebære at visse grupper blir overrepresentert, mens andre grupper blir underrepresentert. Svarene sett under ett vil derfor kunne gi et noe skjevt bilde av forholdene.

Tabell 5 viser hvordan henholdsvis utvalget som ble trukket ut av Statistisk Sentralbyrå og svarpersonene i de to år fordeler seg på kjønn, alder og kommune. Som det fremgår av tabellen er det ingen store forskjeller mellom utvalg og svarpersoner på de tre variablene. Visse mindre forskjeller finnes imidlertid. Aldersgruppen 30-39 år har en noe større svarfrekvens enn de øvrige aldersgrupper, mens omvendt aldersgruppen 60-69 år har en noe lavere svarfrekvens. Når det gjelder kjønn har kvinner en noe større svarfrekvens

enn menn. Fordi det ble trukket et utvalg på 1000 personer i hver kommune burde svarpersonene vært fordelt med 17 (16,67) prosent fra hver kommune. Som vi har vært inne på tidligere ligger imidlertid svarfrekvensen noe høyere enn dette i de tre kommuner hvor det ble opprettet utsalg – Førde, Sogndal og Eid – og noe lavere i de øvrige kommunene.

TABELL 5. Utvalgets fordeling og fordelingen av svarpersoner i 1991 og 1992 på alder, kjønn og bosted.

	Utvalg		Antall	Svarpersoner		
	Prosent			Prosent		
	1991	1992	1991	1992	1991	1992
<i>Alder</i>						
18-29	29	30	1 021	896	30	29
30-39	23	22	834	785	25	25
40-49	20	21	688	678	21	21
50-59	13	14	402	431	12	14
60-69	14	13	413	347	12	11
Total	99	100	3 358	3 135	100	100
<i>Kjønn</i>						
Menn	51	52	1 566	1 505	47	48
Kvinner	49	48	1 792	1 632	53	52
Total	100	100	3 358	3 135	100	100
<i>Bostedskommune</i>						
Førde	17	17	634	597	19	19
Sogndal	17	17	612	573	18	18
Eid	17	17	582	545	17	17
Flora	17	17	494	478	15	15
Gulen/Solund	17	17	554	507	17	16
Årdal	17	17	482	437	14	14
Total	102	102	3 358	3 135	100	99

Men selv om svarfrekvensen varierer noe både med kjønn, alder og kommune er dette i seg selv av mindre betydning. Formålet med undersøkelsen er å foreta en sammenlikning av forholdene før og etter at vinmonopolutsalgene var åpnet – dvs i 1991 og 1992. Ut fra dette er derfor det viktigste at de som besvarte skjemaene i disse to årene er sammenliknbare – med andre ord at for-

delingen av svarpersonene på ulike sosiale kategorier i de to årene er tilnærmelesvis den samme. Og en sammenlikning av svarfordelingen når det gjelder alder, kjønn og bostedskommune, slik det fremgår av tabell 5, viser en høy grad av overensstemmelse mellom de to år. Vi stilte også spørsmål om visse andre bakgrunnsvariabler – skolegang, sivilstand og husstandens årsinntekt. Fordelingen på disse variablene fremgår av tabell 6. I tabell 6 har vi også inkludert visse andre variabler – om svarpersonens forhold til kristendommen og om foreldrene var avholdende – som det primært ble spurt om fordi det erfaringsmessig innvirker på vedkommendes forhold til alkohol.

Som det fremgår av tabell 6 avviker også her svarfrekvensen i de to årene relativt lite fra hverandre. Det er riktignok en svak tendens til at nivået på utdannelsesnivået ligger noe høyere i 1992 enn i 1991, og også at husstandens årsinntekt ligger noe høyere i 1992 enn i 1991. Ingen av disse forskjellene er imidlertid så store at det er grunn til å tro at de vil ha noen betydning ved sammenligningen mellom de to år. For de øvrige variablene er det ingen forskjeller mellom de to år.

I det følgende skal vi gjøre rede for resultatene fra spørreskemaundersøkelsen. I den utstrekning data fra offentlig statistikk eller fra intervjuene av representantene for politi og helse og sosialvesenet kan belyse de samme spørsmål, vil vi imidlertid også trekke disse inn.

Den følgende fremstillingen av resultatene av spørreskemaundersøkelsen vil i stor grad bli basert på en sammenlikning av utviklingen fra 1991 til 1992 mellom de tre kommunene hvor det ble opprettet vinmonopolutsalg (eksperimentkommunene) på den ene side, med de fire øvrige kommuner hvor det ikke ble opprettet utsalg (kontrollkommunene) på den annen side. Dersom det skal påvises signifikante forskjeller mellom de to typer av kommuner må imidlertid forskjellene i endringene være på over 20 prosent – noe som ligger vesentlig over de endringer man skulle forvente at åpning av vinmonopolutsalg ville ha.

En slik sammenlikning mellom eksperiment- og kontrollkommuner forutsetter dessuten ideelt sett at kontrollkommunene er upåvirket av de endringer som skjer i eksperimentkommunene. I vår undersøkelse er dette ikke tilfelle. Som vi vil komme mer detaljert tilbake til i kapittel 5.3, innebar opprettelsen av vinmonopolutsalg i Førde en vesentlig økning i tilgjengeligheten av vinmonopolets varer også for dem som var bosatt i Flora kommune.

Begge disse forhold gjør at vi i liten grad kan forvente å kunne påvise signifikante forskjeller når det gjelder endringer mellom de to typer av kommuner før og etter åpningen av utsalgene.

TABELL 6. Fordelingen av svarpersonene på visse bakgrunnsvariabler i henholdsvis 1991 og 1992.

	1991		1992	
	Antall	Prosent	Antall	Prosent
<i>Skoleutdannelse</i>				
Grunnskole	862	27	745	25
Videregående skole	1 437	44	1 334	44
Universitet/ høyskole	944	29	938	31
Total	3 243	100	3 017	100
<i>Sivilstand</i>				
Ugift	733	22	702	22
Samboer	441	13	413	13
Gift	1 979	59	1 859	59
Skilt/separert	130	4	100	3
Enke/enkemann	73	2	57	2
Total	3 356	100	3 131	100
<i>Husstandens årsinntekt</i>				
Under 100 000	365	11	317	10
100 – 199 000	963	29	820	27
200 – 299 000	933	29	888	29
300 – 399 000	633	19	653	21
400 000 og over	382	12	384	13
Total	3 276	100	3 062	100
<i>Forhold til kristendommen</i>				
Personlig kristen	426	13	394	13
Sympatiserer	2514	76	2 353	76
Annen/ingen tro	383	12	364	12
Sum	3 323	100	3 111	100
<i>Foreldres forhold til alkohol</i>				
Begge avholdende	1 130	34	1 024	33
En avholdende	757	23	731	24
Ingen avholdende	1 443	43	1 353	44
Sum	3 330	100	3 108	101

5. Endringer i holdninger og kjøpevaner.

5.1. Holdning til opprettelse av vinmonopolutsalg.

Som vi var inne på innledningsvis var det delte meninger om hvorvidt det burde opprettes vinmonopolutsalg i Sogn og Fjordane også innenfor fylket. I høringsrunden til landsplanen for vinmonopolutsalg gikk fylkesmannen og fylkesrådmannen opprinnelig imot opprettelse av utsalg, mens derimot et flertall i fylkestinget gikk inn for det. I de tre kommuner hvor vinmonopolet søkte om bevilling til å åpne utsalg, var det riktignok flertall for dette i kommunestyret, men helse- og sosialsjefen i to av kommunene og mange av kommunestyrets medlemmer i samtlige tre kommuner gikk også imot.

I alkoholloven av 1927 var det bestemt at det alltid skulle holdes folkeavstemning før det kunne opprettes utsalg for brennevin i en kommune, som ikke hadde hatt slikt utsalg tidligere. I 1969 ble loven endret slik at det bare skulle holdes folkeavstemning dersom dette ble forlangt av en tyvendedel av de stemmeberettigede. Loven av 1927 ble imidlertid avløst av den nye alkoholloven av 2. juni 1989 som opphevet systemet med folkeavstemning. I forbindelse med opprettelsen av vinmonopolutsalgene i Sogn og Fjordane var det følgelig tilstrekkelig at kommunestyret ga bevilling til å åpne utsalg – befolkningen selv hadde ingen mulighet for direkte å gjøre sitt syn gjeldende.

For å få rede på om befolkningen delte lokalpolitikernes syn, ble utvalget ved undersøkelsen i 1991 – etter at bevilling var gitt, men før utsalgene var åpnet – stilt spørsmål om de var for eller mot at det skulle åpnes utsalg for salg av vin og brennevin i de tre utvalgte kommunene. Som det fremgår av tabell 7 var det 57 prosent av samtlige svarpersoner i de syv kommunene i 1991 som var for opprettelse av utsalg i Førde, 58 prosent var også for opprettelse av utsalg i Sogndal og 53 prosent i Eid. Bare henholdsvis 24, 25 og 25 prosent av svarpersonene var mot opprettelse av utsalg. Det var følgelig en majoritet i fylket som gikk inn for at det ble opprettet vinmonopolutsalg de tre steder hvor dette var foreslått.

I tillegg til disse spørsmålene ble det også stilt spørsmål om det var andre steder i Sogn og Fjordane hvor man kunne tenke seg opprettet vinmonopolutsalg. På dette spørsmålet var svarfordelingen en helt annen. Bare 26 prosent gikk inn for opprettelse av utsalg også andre steder i fylket, mens hele 54 prosent gikk mot. Det syntes med andre ord å være en

utbredt oppfatning at de tre foreslåtte utsalgssteder var tilstrekkelige – og at det ikke var behov for å opprette flere utvalg i fylket.

TABELL 7. Prosentandel av svarpersonene som var for eller imot åpning av vinmonopolutvalg eller som ikke hadde tatt standpunkt i de respektive kommuner i 1991 og 1992. (Ubesvarte utelatt).

	1991			1992		
	For	Mot	Vet ikke	For	Mot	Vet ikke
Utsalg i:						
Førde	57	24	19	59	19	22
Sogndal	58	25	17	58	18	24
Eid	53	25	22	55	18	27
Andre kommuner	26	54	20	26	52	22

I 1992 – etter at utvalgene var opprettet – ble det stilt spørsmål om svarpersonene var for eller imot at det var blitt åpnet utvalg i de tre kommunene. Det viste seg da det var en svak stigning i andelen som ga sin tilslutning til utvalg. Andelen av svarpersoner som gikk inn for utvalg i Førde var steget fra 57 til 59 prosent og i Eid fra 53 til 55 prosent, mens den lå på samme nivå for Sogndal. Andelen som var imot viste en noe større nedgang – fra 24 til 19 prosent i Førde, og fra 25 til 18 prosent både i Sogndal og Eid.

Bare når det gjaldt spørsmålet om opprettelse av utvalg andre steder i fylket var holdningen nærmest uendret – både i 1991 og 1992 var det 26 prosent som gikk inn for opprettelse av andre utvalg, mens andelen som var mot var gått litt ned fra 54 til 52 prosent. Åpningen av de tre utvalg synes følgelig ikke å ha ført til et ønske om enda flere utvalg i fylket – flertallet synes tilfredse med forholdene slik de er.

En gjennomgående tendens var at andelen som var for utvalg i en bestemt kommune, var litt større blant dem som var bosatt i vedkommende kommune enn blant dem som var bosatt i de øvrige kommuner – både før og etter at utvalgene var etablert. Dette går frem av tabell 8. I tabellen har vi holdt dem som svarte “vet ikke” utenfor, i og med at disse ikke hadde tatt noe standpunkt. Konklusjonen blir følgelig at opprettelse av utvalgene hadde enda større oppslutning i lokalbefolkningen i utvalgs-kommunene enn i fylket som helhet.

Samtidig tyder svarfordelingen på at holdningen til opprettelse av utvalg i en kommune ikke bare er bestemt av holdningen til omsetning av

alkohol generelt, men at også hensynet til lokalsamfunnet spiller inn. Et argument for opprettelse av utsalg er at det vil kunne trekke nye kundegrupper til de steder hvor utsalgene legges, og at det derfor vil kunne føre til økt oppsving for den alminnelige handelsvirksomheten i kommunen. Ved at antallet utsalg som det er aktuelt å opprette i Sogn og Fjordane er begrenset, vil opprettelse av utsalg i en kommune innebære at mulighetene for opprettelse i andre kommuner begrenses. Selv om man generelt er for opprettelse av vinmonopolutsalg, kan man derfor være mot opprettelse av utsalg i andre kommuner, fordi dette vil redusere sjansen for å få et slikt utsalg i sin egen kommune.

TABELL 8. Prosentandel av svarpersonene som var for åpning av vinmonopolutsalg i de respektive kommuner i 1991 og 1992 etter hvorvidt de var bosatt i vedkommende kommune eller ikke. (Vet ikke og ubesvart utelatt)

Utsalg i:	Bosatt i kommunen		Ikke bosatt i kommunen	
	1991	1992	1991	1992
Førde	71	77	70	76
Sogndal	71	78	69	76
Tabell 7 fortsetter				
Eid	72	82	67	74
Andre kommuner 1)	52	51	14	16

1) På spørsmålet om utsalg i andre kommuner er de som bor i kommuner uten utsalg rubrisert som "Bosatt i kommunen"

Et indisium på at slike hensyn kan ha spilt inn gir svarene på spørsmålet om svarpersonene var for eller imot opprettelse av vinmonopolutsalg i andre deler av fylket. Som det fremgår av tabell 8 svarte bare 14 prosent av dem som bodde i kommuner hvor det var foreslått opprettet utsalg i 1991 at de var for opprettelse av utsalg andre steder i fylket, mens det samme gjaldt 52 prosent i de andre kommunene. Med andre ord – av dem som bodde i en av de tre kommuner hvor det ble opprettet utsalg var mange for opprettelse av utsalg i sin egen kommune, men motstandere av utsalg i andre kommuner. Motstanden mot utsalg i andre kommuner kan derfor vanskelig tilbakeføres til en generell motstand mot opprettelse av slike utsalg, men må skyldes engstelse for at dersom andre kommuner

fikk utvalg, ville det være økt risiko for at utvalget i deres egen kommune ble nedlagt. Det samme – om enn noe mindre utpreget – viste seg også ved undersøkelsen i 1992.

På den annen side viste svarfordelingen at også utenfor de berørte kommunene var et stort flertall for opprettelse av utvalg i de tre kommuner hvor utvalg ble opprettet. Sett under ett synes derfor valget av de tre stedene å bli oppfattet som nærliggende steder å plassere utvalgene.

På bakgrunn av svarene på disse spørsmålene kan vi konkludere med at opprettelsen av vinmonopolutvalgene i Sogn og Fjordane hadde støtte hos en majoritet av befolkningen – både i befolkningen i fylket som helhet og i enda sterkere grad i befolkningen i de kommuner hvor utvalg ble opprettet.

Etter at utvalgene var blitt opprettet var støtten blitt enda sterkere. Hva denne mer positive holdning skyldes vet vi selvfølgelig ikke. Men det er ikke usannsynlig at den skyldes at noen av dem som var mot åpning av utvalg i 1991 på grunn av de skadevirkninger det ville kunne føre med seg, på samme måte som representantene for politiet og helse- og sosialvesenet, ikke har kunnet observere noen økning.

Selv om det var et betydelig flertall av befolkningen som gikk inn for at det ble åpnet vinmonopolutvalg i Sogn og Fjordane, var det imidlertid betydelige forskjeller i oppfatningen mellom de ulike befolkningsgrupper. Dette fremgår klart av tabell 9 hvor vi har sett på andelen av svarpersoner som var for opprettelse av utvalg i Førde og utvalg i andre enn de tre kommuner som var foreslått, i relasjon til kjønn, alder og hvorvidt vedkommende oppga å ha brukt alkohol i løpet av de siste 12 månedene. At vi har begrenset oss til spørsmålet om opprettelse av utvalg i Førde – og ikke også i Sogndal og Eid – skyldes at svarfordelingen på disse spørsmålene stort sett er den samme. De som er for utvalg i en av kommunene vil i regelen også være for utvalg i de to andre, og de som er imot er i regelen imot uansett hvor det er tale om å legge utvalget.

TABELL 9: Prosentandel av svarpersonene fordelt på kjønn, alder og hvorvidt vedkommende hadde brukt alkohol siste 12 måneder, som var for opprettelse av vinmonopolutsalg i henholdsvis Førde og andre steder i Sogn og Fjordane i 1991 og 1992. (Ubesvarte og vet ikke utelatt).

	Førde		Andre steder i Sogn og Fjordane	
	1991	1992	1991	1992
<i>Total:</i>	70	76	32	33
<i>Kjønn:</i>				
Mann	75	79	41	41
Kvinne	65	73	24	25
<i>Alder:</i>				
18-29	82	86	42	43
30-39	76	81	34	36
40-49	66	73	28	30
50-59	57	65	24	25
60-69	50	50	19	18
<i>Alkoholbruk:</i>				
Bruker	79	83	37	38
Ikke-bruker	14	19	4	4

Ikke overraskende viser tabellen at svarpersonens kjønn, alder og forhold til alkohol står i klar sammenheng med vedkommendes holdning til opprettelse av vinmonopolutsalg. Når det gjelder opprettelse av utsalget i Førde er menn vesentlig mer positivt innstilt enn kvinner, med økende alder synker andelen som er for utsalg, og ikke minst, blant dem som selv ikke bruker alkohol er det bare et lite fåtall som er for opprettelse av utsalg. Innenfor alle grupper er det imidlertid en økende andel fra 1991 til 1992 som er positive til vinmonopolutsalg i Førde – og vi kan legge til, også i Sogndal og Eid.

Forholdet mellom de ulike grupper er den samme også når det gjelder holdning til vinmonopolutsalg andre steder i Sogn og Fjordane. Og det er – i motsetning til det som gjelder for de tre ut salgskommunene – ingen tendens til at befolkningen er blitt mer positive til åpning av utsalg andre steder i fylket i 1992 enn i 1991.

5.2. Holdning til alkoholbruk.

Som vi så i det foregående var det en klar tendens til at befolkningen syntes å bli mer positive til åpning av vinmonopolutsalg fra 1991 til 1992. Og man kan reise spørsmål om dette er en avspeiling av en mer positiv holdning til alkohol og alkoholbruk generelt.

I et forsøk på å belyse dette ble det både i 1991 og 1992 stilt spørsmål for å måle holdningene til bruk av vin i forskjellige situasjoner. Utvalget ble spurt om de syntes det passet dårlig, nokså dårlig, nokså godt eller godt å drikke et glass vin eller to i følgende situasjoner: til en hverdagsmiddag hjemme, til søndagsmiddag hjemme, til selskap hjemme med gjester, til nyttårsfeiring og endelig til konfirmasjonsfest. Svarfordelingen på spørsmålene fordelt på de ulike kommuner fremgår av tabell 10.

TABELL 10: Prosentandel av svarpersonene som svarer at det passer godt eller nokså godt å drikke ett eller to glass vin i ulike situasjoner i kommuner med og uten utsalg i henholdsvis 1991 og 1992 (Ubesvarte utelatt).

		Hverdags- middag hjemme	Søndags- middag hjemme gjester	Selskap hjemme med	Nyttårs- feiring	Konfirma- sjonsfest
Kommuner med utsalg	1991	6	33	79	83	15
	1992	7	32	79	82	13
Kommuner uten utsalg	1991	6	31	82	85	17
	1992	6	31	82	84	14

Som det fremgår av tabellen er det klare forskjeller når det gjelder i hvilke situasjoner svarpersonene mener at det passer å drikke et glass vin eller to. Svært få mener at det passer til en hverdagsmiddag og selv om noen flere mener det passer i et konfirmasjonsselskap, er det tross alt bare et lite mindretall som gir uttrykk for dette. Rundt en tredjedel synes det passer å drikke et glass vin eller to til en søndagsmiddag. Når det gjelder fester hjemme og på nyttårsaften gir imidlertid det store flertall uttrykk for at de synes det passer. Denne svarfordelingen er ikke særlig overraskende – i forholdet mellom de enkelte typer av situasjoner avspeiler nemlig disse svarene holdninger som er utbredt i befolkningen generelt. I en

tidligere undersøkelse hvor det ble stilt en rekke nærbeslektede spørsmål var svarfordelingen i et landsomfattende utvalg tilnærmelsesvis den samme (Hauge og Irgens-Jensen 1987).

Tabellen viser også at det ikke er noen systematiske forskjeller når det gjelder holdningene til bruk av vin i de ulike situasjoner mellom de to år. Tallene varierer lite fra 1991 til 1992 – og ingen av endringene er signifikante.

For å belyse eventuelle forskjeller mellom de ulike befolkningsgrupper i de to grupper av kommuner har vi på grunnlag av svarene på spørsmålene laget en enkel indeks. De som svarte at det passet godt å drikke et eller to glass vin i en bestemt situasjon ble gitt fire poeng, mens de som svarte at det passet nokså godt ble gitt tre poeng. De som svarte at de ikke visste om det passet godt eller dårlig ble gitt to poeng. Og endelig ble de som svarte at det passet nokså dårlig gitt ett poeng, og de som svarte at det passet dårlig null poeng. Skåren på skalaen gikk således fra 20 poeng – dersom vedkommende svarte at det passet godt å drikke et glass vin i alle de fem situasjoner – til null poeng for dem som svarte at det passet dårlig i samtlige situasjoner.

Ser vi på gjennomsnittsskåren for de to typer av kommuner – slik den fremgår øverst i tabell 11 – viser det seg at i kommuner med utsalg var denne i 1991 8,75 poeng, mens den i 1992 var sunket til 8,68 poeng. Til tross for at vin var blitt vesentlig lettere tilgjengelig fra 1991 til 1992 i disse kommunene, synes ikke dette å ha ført til noen mer liberal holdning til bruk av vin i de ulike situasjoner i disse kommunene. Også i kommuner uten utsalg sank gjennomsnittsskåren fra 9,01 til 8,83 fra 1991 til 1992, og nedgangen var følgelig i disse kommunene noe større enn i kommuner med utsalg. Ingen av endringene er imidlertid signifikante – hverken nedgangen fra 1991 til 1992 i de to typer av kommuner eller når det gjelder forskjellene i nedgang mellom dem. Konklusjonen blir følgelig at det ikke synes som om opprettelse av utsalg har noen innvirkning på folks holdninger til bruk av vin i de ulike typer av situasjoner som det ble stilt spørsmål om.

TABELL 11: Gjennomsnittsskåre for svarpersonene på indeksen for hvor godt eller dårlig det passer å drikke et glass vin eller to i ulike situasjoner (Ubesvarte utelatt).

	Kommuner med utsalg		Kommuner uten utsalg	
	1991	1992	1991	1992
<i>Total</i>	8,75	8,68	9,01	8,83
<i>Kjønn:</i>				
Mann	9,27	8,99	9,27	9,29
Kvinne	8,33	8,41	8,77	8,38
<i>Alder:</i>				
18-29	10,16	10,13	10,49	10,48
30-39	9,18	9,05	9,26	9,16
40-49	8,31	8,09	8,36	8,24
50-59	7,48	7,12	8,49	8,11
60-69	5,71	6,47	6,98	6,55
<i>Alkoholbruk:</i>				
Bruker	9,76	9,59	9,76	9,61
Ikke-bruker	2,69	2,77	3,37	3,11

I forhold til de enkelte bakgrunnsvariabler var det som ventet klare forskjeller i holdningene til alkoholbruk i disse situasjonene alt etter svarpersonenes kjønn, alder og forhold til alkohol. Menn var vesentlig mer positivt innstilt til bruk av vin i de ulike situasjoner, med økende alder minsket andelen som stilte seg positivt til det, og blant brukerne var en langt høyere andel enn ikke-brukerne positive. Men felles for samtlige befolkningsgrupper i begge kommunetyper – med et par unntak – var at de var noe mere negative, eller noe mindre positive, til bruk av vin i disse situasjonene i 1992 enn i 1991.

5.3. Endring i kjøpevaner.

Alkoholpolitikken bygger som nevnt på at alkohol som en lovlig vare skal være tilgjengelig for dem som ønsker å skaffe seg det, slik det ble uttrykt i stortingsmeldingen og landsplanen for vinmonopolutsalg. Et slikt prinsipp kan vanskelig forenes med at et av landets fylker – mot befolkningens ønsker – ikke får den samme tilgang til vin og brennevin som i andre, tilsvarende deler av landet. Ett av formålene med å åpne vinmonopolutsalg i Sogn og Fjordane – som det eneste fylke som inntil da ikke hadde slike utsalg – var derfor å gjøre vin og brennevin tilgjengelig også for befolkningen i dette fylket på samme måte som i landet for øvrig.

Befolkningen i fylket var riktignok før åpningen av utsalgene ikke helt avskåret fra å skaffe seg slike varer. De hadde for det første anledning til å få tilsendt varene pr post – uten å bli belastet fraktutgifter. Men dette innebærer at det å foreta innkjøp tross alt er en relativt omstendelig prosess – man må på forhånd skaffe seg oversikt over de ulike merker man måtte ønske å bestille, man må skrive en bestilling og få denne avsendt, og etter at dette er gjort, vil det ta flere dager før bestillingen blir effektivert og man får varene tilsendt. Riktignok hadde man også mulighet til selv å reise ut av fylket til det nærmeste utsalg – eller få bekjente til å kjøpe for seg. Før åpningen av utsalgene lå imidlertid de nærmeste utsalgene for befolkningen i Sogn og Fjordane i henholdsvis Ålesund, Bergen eller Gol – alt etter hvor man var bosatt i fylket. Samtlige av disse utsalgene lå relativt langt borte – og selv for dem med kortest vei ville det innebære noe i nærheten av en dagstur å komme frem og tilbake til det nærmeste vinmonopolutsalg.

For å belyse i hvilken grad åpningen av vinmonopolutsalg førte til økt tilgjengelighet – og å belyse hvorvidt den lettere tilgjengelighet førte til endringer i kjøpevanene – ble det i spørreskjemaene stilt spørsmål om hvordan, hvor og hvor ofte svarpersonene handlet på vinmonopolet i henholdsvis 1991 og 1992.

Av tabell 12 fremgår endringene i handlemønster etter at utsalgene ble åpnet. En nærliggende virkning ville være at flere ble kunder på vinmonopolet når utsalgene ble lettere tilgjengelige. Dette viser seg også til en viss grad å være tilfelle. I de kommuner hvor det ble åpnet utsalg var det en noe større andel som begynte å handle på vinmonopolet – andelen som sa at de aldri kjøpte på vinmonopolet sank fra 24 til 22 prosent. I de kommuner hvor det ikke ble åpnet utsalg økte derimot andelen som sa at de aldri handlet på vin-

monopolet fra 21 til 23 prosent. Noen store endringer er det imidlertid ikke tale om, og forskjellene er ikke statistisk signifikante.

TABELL 12. Prosentandel av svarpersonene i de enkelte kommuner etter hvordan de pleide å gjøre sine innkjøp fra vinmonopolet før og etter innføring av vinmonopolutsalg (Ubesvarte utelatt).

		Kjøper selv	Får tilsendt	Andre kjøper	Kjøper aldri
Førde	1991	55	9	12	25
	1992	77	0	5	19
Sogndal	1991	59	7	13	21
	1992	72	0	4	24
Eid	1991	53	8	11	28
	1992	72	0	4	24
Flora	1991	49	19	14	18
	1992	66	5	9	20
Gulen/Solund	1991	61	1	9	29
	1992	64	1	6	29
Årdal	1991	70	3	12	15
	1992	73	1	8	18
Kommuner med utsalg	1991	55	8	12	24
	1992	74	0	4	22
Kommuner uten utsalg	1991	60	8	11	21
	1992	67	2	8	23

Derimot viser tabellen at åpningen av vinmonopolutsalg i fylket – som man skulle forvente – førte til vesentlige endringer i handlemønsteret. For det første var det vesentlig flere som i 1992 enn i 1991 sa at de pleide å kjøpe selv på vinmonopolet. Økningen var naturlig nok størst i de tre kommunene hvor det ble åpnet utsalg – mens 55 prosent i disse kommunene svarte at de pleide å kjøpe selv på vinmonopolet i 1991, var andelen steget til 74 prosent i 1992. Men også i de øvrige kommunene var det en viss økning i andelen som kjøpte selv – fra 60 prosent i 1991 til 67 prosent i 1992. Til gjengjeld sank andelen som fikk varene tilsendt eller fikk andre til å kjøpe dem for seg.

At økningen også i de kommuner hvor det ikke ble opprettet vinmonopolutsalg skyldes åpningen av utsalgene i Sogn og Fjordane går indirekte frem av tabellen. Økningen i andelen som oppgir at de kjøper selv på vin-

monopolet i kommuner uten utsalg er sterkest i Flora – fra 49 til 66 prosent – hvor det er god veiforbindelse og relativt kort avstand til utsalget i Førde. I Årdal og i Gulen/Solund – hvor man er avhengig av bil og ferje for å komme til det nærmeste utsalget i henholdsvis Sogndal og Førde – er økningen derimot bare på rundt 3 prosent.

Denne ulike virkningen på befolkningens kjøpevaner, alt etter geografisk plassering, går tydelig frem av tabell 13, som viser hvilke vinmonopolutsalg som ble benyttet i de respektive kommuner i de to år.

TABELL 13. Prosentandel av de svarpersoner som oppga at de gjorde innkjøp på vinmonopolet etter hvilket vinmonopolutsalg de vanligvis benyttet.

		Utsalg i fylket	Bergen	Ålesund	Gol/ Fagernes	Oslo	Andre
Førde	1991	0	71	3	3	9	14
	1992	95	2	.	0	.	2
Sogndal	1991	0	36	1	29	21	15
	1992	96	2	.	0	1	1
Eid	1991	0	18	55	.	9	19
	1992	94	2	.	0	1	2
Flora	1991	0	84	2	.	4	10
	1992	70	23	.	1	3	3
Gulen/Solund	1991	0	98	0	.	11	
	1992	28	68	.	0	1	3
Årdal	1991	0	9	0	24	21	46
	1992	34	3	0	31	14	18

. betyr mindre enn 0,5 prosent.

I de kommuner hvor det ble opprettet vinmonopolutsalg oppgir rundt 95 prosent av dem som handlet på vinmonopolet at de i 1992 benyttet disse utsalgene. Når det gjelder de andre kommunene er det derimot meget store variasjoner. I Flora – med relativt lett tilgang til utsalget i Førde – var det hele 70 prosent som oppga at de i 1992 pleide å kjøpe i utsalg i fylket. I Gulen/Solund og Årdal var det derimot bare henholdsvis 28 og 34 prosent som oppga at de benyttet utsalgene i fylket. De øvrige benyttet andre utsalg – i Gulen/Solund særlig utsalget i Bergen og i Årdal dels utsalget på Gol og senere også utsalget i Fagernes, som i likhet med utsalgene i Sogn og Fjordane også ble åpnet i 1991.

Selv om det i alle kommuner var en tendens til at flere kjøpte på vinmonopolet etter at utsalgene i fylket var åpnet, var det følgelig først og fremst i de kommuner hvor det ble opprettet utsalg at vi finner de største endringene i innkjøpsmønster fra 1991 til 1992. Og vi kan reise spørsmålet om hvilke befolkningsgrupper som endret sine innkjøpsvaner mest i disse kommunene.

Tabell 14 viser andelen som kjøpte selv på vinmonopolet i disse kommunene i forhold til kjønn og alder. Som det fremgår av tabellen var det i begge år slik at flere menn enn kvinner gjorde innkjøp på vinmonopolet, og at med økende alder var det færre som gjorde innkjøp. Men både for menn og kvinner og i alle aldersgrupper var det en økende andel fra 1991 til 1992 som sa at de kjøpte selv på vinmonopolet.

TABELL 14. Prosentandelen av svarpersoner i kommuner med utsalg som angir å ha handlet selv på vinmonopolet fordelt på kjønn og alder, og prosentvis økning fra 1991 til 1992.

	Menn			Kvinner		
	1991	1992	Økning i prosent	1991	1992	Økning i prosent
Total	62	81	31	50	68	35
18-29	67	82	23	60	78	32
30-39	69	87	25	62	78	27
40-49	62	82	32	48	66	38
50-59	53	79	48	32	43	37
60-70	37	66	80	22	40	88

Den relative økningen i andelen som kjøpte selv på vinmonopolet etter at utsalgene var åpnet varierer imidlertid mellom de forskjellige grupperinger. For det første synes kvinnene gjennomsnittlig å ha hatt en litt større økning i andelen som kjøpte selv enn mennene. Og for det annet er økningen større blant de noe eldre enn blant de yngre – blant menn stiger den relative økning i andelen som kjøpte jevnt med økende alder, mens den for kvinner er særlig sterk for den eldste gruppen.

Dette innebærer at åpning av vinmonopolutsalg i distriktet har en noe større effekt for kvinner enn for menn og større for de eldre enn for de yngre. Dette er samtidig de grupper som sjeldnest handlet selv på vinmonopolet. Forklaringen på at økningen er sterkest blant disse ligger antage-

lig i at kvinner og de noe eldre i regelen er mer stedbundne enn menn og yngre. Det er grunn til å tro at kvinner i noe større utstrekning enn menn har sitt arbeide i distriktet – enten de nå arbeider i eller utenfor hjemmet – og også på andre måter er mindre mobile enn menn. Det samme gjelder de eldste i forhold til de yngre. For disse grupper har derfor opprettelsen av vinmonopol gitt seg sterkere utslag enn for de øvrige.

For å kartlegge hvordan åpningen av utsalg påvirket innkjøpsfrekvensen ble det også stilt spørsmål om hvor ofte svarpersonene handlet på vinmonopolet – enten de nå pleide å kjøpe selv, få varene tilsendt eller fikk andre til å kjøpe for seg. Tabell 15 viser fordelingen i 1991 og 1992 i henholdsvis de tre kommuner hvor utsalg ble åpnet og i de kommuner hvor det ikke ble åpnet utsalg.

TABELL 15. Prosentandel av svarpersonene etter hvor ofte de angir å ha handlet på vinmonopolet, fordelt på kommuner hvor utsalg ble åpnet og hvor utsalg ikke ble åpnet.

	Flere ganger i måneden	En gang i måneden	Annenhver måned i året	Noen få ganger sjeldnere	En gang i året eller	Aldri	Gjennom- snittlig innkj.frekv.
Kommuner med utsalg							
1991	1	2	5	40	30	23	2,31
1992	6	9	9	39	17	21	4,84
Kommuner uten utsalg							
1991	1	3	5	40	31	20	2,47
1992	1	3	6	43	26	21	2,69

Som det fremgår av tabellen er det en sterk økning i innkjøpsfrekvens i de kommunene hvor det ble åpnet vinmonopolutsalg. Mens bare 8 prosent av dem som var bosatt i disse kommunen, handlet annenhver måned eller oftere i 1991, var dette steget til 24 prosent i 1992. I de kommuner hvor det ikke ble åpnet utsalg var tallene for de to år omtrent de samme – 9 prosent i 1991 og 10 prosent i 1992.

Man kan også her reise spørsmål om hvem det er i de kommuner hvor det ble åpnet utsalg, som særlig har endret sin innkjøpsfrekvens. Tabell 16 viser fordelingen av innkjøpsfrekvens pr år blant dem som selv handlet på vinmonopolet i henholdsvis 1991 og 1992 i forhold til alder og

kjønn. Den årlige innkjøpsfrekvensen er beregnet på den måte at for dem som oppga at de hadde handlet på vinmonopolet en eller flere ganger i uken ble antall årlige innkjøp satt til 60, 2-3 ganger pr måned til 30, 1 gang pr måned til 12, annenhver måned til 6, noen få ganger i året til 3 og endelig ble antall innkjøp på år for dem som svarte at de hadde kjøpt en gang i året eller sjeldnere satt til 1.

TABELL 16. Svarpersoner i kommuner med utsalg som angir å ha handlet på vinmonopolet, etter hvor mange ganger de i gjennomsnitt har handlet i løpet av siste år, fordelt på kjønn og alder, og prosentvis økning fra 1991 til 1992.

	Menn			Kvinner		
	1991	1992	Økning i prosent	1991	1992	Økning i prosent
Total	3,30	6,72	104	2,72	5,56	104
18-29	4,08	7,15	75	3,30	6,75	105
30-39	2,49	5,72	130	2,48	5,00	102
40-49	3,33	6,12	84	2,49	5,36	115
50-59	3,69	8,95	143	2,44	4,59	88
60-70	2,04	5,59	174	1,71	3,28	92

Tabellen viser at det blant dem som handlet på vinmonopolet – både blant menn og kvinner og i alle aldersgrupper – har skjedd en relativt sterk økning i innkjøpshyppighet fra 1991 til 1992. I begge årene handlet riktignok mennene vesentlig oftere enn kvinnene, og de yngre oftere enn de eldre. Den relative økning i innkjøpshyppighet fra 1991 til 1992 er imidlertid den samme for begge kjønn – som begge doblet innkjøpshyppighet fra 1991 til 1992. Det er imidlertid visse aldersmessige forskjeller mellom de to kjønn. Blant mennene er den relative økningen i antall innkjøp sterkest i de to eldste aldersgruppene fra 50 år og oppover – for den eldste aldersgruppen den samme gruppen som ifølge tabell 14 var den som hadde den sterkeste økning i andelen som kjøpte selv på vinmonopolet. Blant kvinnene derimot er økningen sterkest blant de noe yngre kvinnene – opp til 49 år.

Konklusjonen på det foregående må følgelig bli at i de kommuner hvor vinmonopolutsalg ble åpnet, førte dette til en vesentlig lettere tilgjengelighet. Dette ga seg utslag i at flertallet av befolkningen i disse kommune-

ne gikk over til å benytte seg av disse utsalgene fremfor å gjøre sine innkjøp i utvalg utenfor fylket, la andre handle for seg eller bestille pr post. Selv om dette gjaldt for alle befolkningsgrupper, syntes det imidlertid å være slik at økningen i tilgjengelighet ga seg sterkere utslag for de befolkningsgrupper som var mest stedbundne, og tidligere hadde hatt vanskeligst for å komme seg til utvalg utenfor fylket – kvinner og de noe eldre.

Også innkjøpshyppigheten økte sterkt i de kommuner hvor det ble åpnet utvalg. De som handlet på vinmonopolet i 1992 handlet dobbelt så ofte som de som handlet i 1991. Særlig sterk var økningen blant menn fra 50 år og oppover, mens den for kvinnene var sterkest for dem under 50 år.

I de kommuner hvor det ikke ble åpnet utvalg, var virkningen av utvalgsåpningen i de andre kommuner avhengig av hvordan de var plassert geografisk og samferdselsmessig i forhold til hverandre. I Gulen/Solund og Årdal var avstanden stor og framkommeligheten liten til de utsalgene som ble åpnet. For befolkningen i disse kommunene innebar derfor åpningen av utvalg i fylket i liten grad noen økning i tilgjengeligheten. I kommuner som lå nærmere utvalgskommunene var forholdet et annet. For de fleste av dem som var bosatt i Flora innebar f eks åpningen av utvalget i Førde økt tilgjengelighet – og det samme gjaldt utvilsomt en rekke andre kommuner i nærheten av de kommuner hvor det ble åpnet utvalg.

Den økte tilgjengelighet som åpningen av utsalgene innebar førte derimot i liten grad til at de som tidligere ikke handlet på vinmonopolet, enten selv eller som fikk andre til å kjøpe for seg, ble kunder der. Riktignok var det en liten økning i andelen som sa at de gjorde innkjøp på vinmonopolet etter at utsalgene i lokalmiljøet var åpnet, men økningen var beskjeden.

Selv om åpningen av utsalgene førte til økt innkjøpshyppighet, sier imidlertid ikke dette noe om hvorvidt også den innkjøpte mengde av disse varene økte. Den økte innkjøpshyppighet kan selvfølgelig bety at svarpersonene kjøpte mer enn tidligere. Men det kan også være at fordi det ble enklere å gjøre innkjøp, kjøpte man samtidig mindre hver gang man handlet enn man gjorde tidligere, når det var mer brysomt å komme til et utvalg. I så fall trenger den økte innkjøpshyppighet ikke bety at det samlede, innkjøpte kvantum økte. Noen data om den innkjøpte mengde har vi imidlertid ikke. Den eneste måten vi kan belyse dette på, er å se om det har skjedd endringer i konsumet før og etter opprettelsen av utvalg i fylket.

6. Endringer i alkoholbruk.

6.1. Bruk av uregistrerte alkoholdrikker.

Ofte sonderer man mellom registrert og uregistrert konsum av alkohol. Det registrerte alkoholkonsumet utgjøres av den alkohol som omsettes gjennom de ordinære omsetningskanaler – øl som leveres fra bryggeriene til butikker og skjenkesteder, og vin og brennevin som enten selges gjennom vinmonopolets utsalg eller leveres skjenkestedene. Den alkohol som omsettes på denne måten registreres av det offentlige, og danner utgangspunkt for alkoholstatistikken.

Dette registrerte alkoholkonsumet omfatter imidlertid ikke all alkohol som konsumeres. I tillegg kommer hjemmeprodusert øl og vin – som det er tillatt for enhver å lage – og ulovlig hjemmeprodusert brennevin. En del alkohol tas også inn i landet fra utlandet utenom vinmonopolet – ikke bare i form av den lovlige turistkvote som den som kommer fra utlandet har lov å ta med seg, men også i form av innsmuglede varer. Dessuten konsumeres enkelte former for teknisk sprit som rødsprit og vindusspylervæske – selv om forbruket av slike varer som rusmidler trolig er meget begrenset.

Hvor lett eller vanskelig tilgjengelig slike uregistrerte alkoholdrikker er i Sogn og Fjordane er selvfølgelig uråd å vite. Gjennom intervjuene med politiet og helse- og sosialetaten ble det av de fleste hevdet at hjemmebrenning antagelig hadde mindre tradisjoner der enn i mange andre fylker i landet. Når det gjaldt innsmuglede varer mente man at det var en forskjell mellom de indre delene av fylket hvor smuglervarer ble ansett for å være vanskeligere tilgjengelige, og de ytre deler av fylket med anløp av skipstrafikk fra utlandet og havfiskefartøyer som brakte inn en del smuglervarer. Det ble imidlertid pekt på at det gjennom turistbusser og trailertrafikk syntes å bli brakt inn en del innsmuglet alkohol over hele fylket.

Et indisium på at uregistrerte alkoholdrikker kanskje ligger lavere i Sogn og Fjordane enn ellers i landet, er at omsetningen av brennevin i Sogn og Fjordane etter at utsalgene ble åpnet, utgjør en større prosentandel av vinmonopolets totale omsetning enn i noe annet fylke. Dette kan riktignok også skyldes at vin er mindre populært enn i andre fylker. Men den mest nærliggende tolkning er antagelig at fordi bruk av uregistrert brennevin er mindre utbredt i Sogn og Fjordane, blir mere av brennevinet kjøpt på vinmonopolet.

En landsomfattende undersøkelse som ble foretatt i 1990-1991 tyder også på at såkalt turistimport av brennevin er relativt lite utbredt i Sogn

og Fjordane. Når det gjaldt slik import lå Sogn og Fjordane lavest av samtlige fylker i landet. Også bruk av hjemmebrent lå relativt lavt – mens fylket derimot ikke skilte seg særlig fra landsgjennomsnittet når det gjaldt bruk av smuglerbrennevin og hjemmelaget vin (Saglie 1994).

En nærliggende virkning av åpningen av vinmonopolutsalgene – uansett tilgjengeligheten av uregistrerte alkoholdrikker – kan være at man går over fra å drikke uregistrert til å drikke registrert alkohol. Dersom det åpnes et vinmonopolutsalg kan det tenkes at man istedenfor selv å legge vin går over til å kjøpe den, eller at man istedenfor hjemmebrent eller smuglerbrennevin foretrekker kjøpebrennevin fra vinmonopolet. Å få en slik overgang fra uregistrert til registrert konsum var også en av begrunnelsene for å åpne utsalg i Sogn og Fjordane. Som det heter i Sosialdepartementets landsplan for vinmonopolutsalg:

“Det er et visst grunnlag for å anta at alkoholkonsumet endrer karakter når det åpnes alkoholbutikk i en kommune, og den viktigste endringen er en viss overgang fra bruk av hjemmebrent til bruk av kjøpt brennevin og vin.”

TABELL 17: Prosentandel av svarpersonene som sa at de hadde brygget øl eller lagt vin siste 12 måneder i kommuner med og uten utsalg i 1991 og 1992, og gjennomsnittlig antall liter som ble fremstilt pr svarperson. (Ubesvarte utelatt).

		Prosent av svarpersonene som oppga å ha fremstilt		Gjennomsnittlig fremstilt mengde i liter pr person	
		Øl	Vin	Øl	Vin
Kommuner med utsalg	1991	7	18	83	46
	1992	7	18	25	41
Kommuner uten utsalg	1991	5	20	68	40
	1992	4	19	75	43

For å belyse hvorvidt åpningen av vinmonopolutsalg førte til noen endringer i den uregistrerte alkoholbruken, ble det stilt en del spørsmål om fremstilling og bruk av ulike former for alkoholdrikker før og etter åpningen. For det første ble det stilt spørsmål om hvorvidt svarpersonene selv i løpet av de siste 12 månedene hadde brygget øl eller lagt vin og i

tilfelle hvor mye de hadde fremstilt målt i liter. Svarene på disse spørsmål fremgår av tabell 17.

Som det fremgår av tabellen er ølbrygging vesentlig mindre utbredt enn vinlegging. Omtrent tre ganger så mange av svarpersonene i hvert av de to år sier at de har lagt vin, som de som oppgir at de har brygget øl. Når det gjelder den fremstilte mengde av henholdsvis øl og vin er forskjellen mindre – noe som avspeiler at når man først lager øl, lager man vesentlig mer målt i liter enn når man lager vin.

Det viser seg at det er en viss forskjell mellom kommuner med og uten utsalg. Når det gjelder andelen av svarpersonene som oppgir at de har fremstilt henholdsvis øl og vin er tallene riktignok omtrent de samme i begge de to år i begge typer av kommuner. Når det gjelder den produserte mengden er det derimot en nedgang i kommuner med utsalg, mens det er en økning i kommuner uten utsalg. Dersom åpning av vinmonopolutsalg har hatt noen innvirkning på hjemmeproduksjonen av øl og vin i de kommuner hvor det ble åpnet utsalg, synes det derfor nærmest å ha ført til en nedgang. Forskjellene mellom de to typer av kommuner er imidlertid ikke statistisk signifikant.

Det ble også stilt spørsmål om hvorvidt svarpersonene hadde drukket forskjellige former for uregistrerte alkoholdrikker i løpet av de siste 12 måneder, og i så fall hvor ofte. Tabell 18 viser andelen som oppga at de hadde drukket de forskjellige typer av uregistrerte alkoholdrikker i løpet av de siste 12 måneder.

TABELL 18: Prosentandel av svarpersonene bosatt i kommuner med og uten utsalg som sa at de i løpet av de siste 12 måneder hadde drukket ulike former for uregistrerte alkoholdrikker. (Ubesvarte utelatt).

	Kommuner med utsalg		Kommuner uten utsalg	
	1991	1992	1991	1992
Hjemmebrygget øl	20	19	11	11
Hjemmelaget vin	44	38	42	39
Hjemmebrent	28	24	28	27
Smuglet brennevin	15	13	21	19

I forholdet mellom de to typer av kommuner viser det seg at nedgangen i andelen som hadde brukt hjemmelaget vin, hjemmebrent eller smuglet brennevin er noe større i de kommuner hvor det ble opprettet utsalg enn i de andre. Legger man vekt på disse små, men konsistente forskjellene,

tyder disse på at den lettere tilgang på registrerte alkoholdrikker kan ha ført til at færre har brukt uregistrerte alkoholdrikker.

Tabell 19 viser prosentandelen av svarpersonene som oppgir å ha brukt de ulike uregistrerte alkoholdrikker fordelt på alder og kjønn. Tabellen omfatter bare de kommuner hvor det ble opprettet utsalg – og hvor følgende nedgangen i bruk fra 1991 til 1992 var sterkest.

TABELL 19: Prosentandel av svarpersonene i kommuner med utsalg etter kjønn og alder som sa at de i løpet av de siste 12 måneder hadde drukket ulike former for alkoholdrikker. (Ubesvarte utelatt).

	Hjemmebrygget øl		Hjemmelaget vin		Hjemmebrent		Smuglet brennevin	
	1991	1992	1991	1992	1991	1992	1991	1992
<i>Menn:</i>								
Total	33	30	47	41	40	36	24	22
18-29	40	31	48	46	60	47	38	29
30-39	33	35	53	50	49	46	28	24
40-49	28	26	50	38	32	29	15	18
50-59	28	29	42	34	18	4	8	14
60-69	22	22	31	32	10	12	6	8
<i>Kvinner:</i>								
Total	10	10	42	35	16	13	8	6
18-29	5	8	61	33	25	24	10	9
30-39	10	10	49	46	18	11	8	6
40-49	16	12	61	35	9	9	6	3
50-59	9	8	37	28	9	3	7	3
60-69	10	8	23	19	5	3	5	1

Det fremgår av tabellen at langt flere menn enn kvinner både i 1991 og i 1992 hadde drukket hjemmebrygget øl, hjemmebrent og smuglerbrennevin, mens derimot forskjellen i andelen som hadde drukket hjemmelaget vin var vesentlig mindre. Aldersmessig viser det seg at andelen som hadde drukket de ulike former for uregistrerte alkoholdrikker – med et lite unntak for hjemmebrygget øl – lå på topp i den yngste aldersgruppen, og sank gradvis med økende alder.

Når det gjelder endringene fra 1991 til 1992 viser tabellen at mens andelen som hadde drukket hjemmebrygget øl var omtrent den samme

både blant menn og kvinner i de to år, var det en svak nedgang i andelen brukere av de tre øvrige typer av uregistrerte alkoholdrikker både blant kvinner og menn og i alle aldersgrupper. Et unntak fra dette er imidlertid at andelen som oppga at de hadde brukt hjemmebrent og smuglerbrennevin viste en økning fra 1991 til 1992 blant noe eldre menn.

Viktigere enn hvorvidt man har drukket uregistrerte alkoholdrikker i løpet av siste 12 måneder, er hvor ofte man har drukket slike drikker. Det ble derfor også stilt spørsmål om dette, og tabell 20 viser hvor ofte svarpersonene oppga å ha drukket slike drikker i løpet av siste år.

TABELL 20: Gjennomsnittlig antall ganger svarpersonene hadde drukket de ulike former for uregistrerte alkoholdrikker i løpet av de siste 12 måneder.

	Kommuner med utsalg			Kommuner uten utsalg		
	1991	1992	Endring	1991	1992	Endring
Hjemmebrygget øl	1,43	1,55	0,12	1,24	1,39	0,15
Hjemmelaget vin	5,28	4,49	-0,79	4,48	4,91	0,43
Hjemmebrent	3,22	2,58	-0,64	2,61	2,93	0,32
Smuglet brennevin	1,30	1,14	-0,16	1,74	2,04	0,30

Som det fremgår av tabellen oppga de som var bosatt i kommuner med utsalg, at de hadde drukket de ulike uregistrerte alkoholdrikker – med unntak av hjemmelaget øl – noe sjeldnere i 1992 enn i 1991. I kommuner uten utsalg var derimot brukshyppigheten av samtlige uregistrerte alkoholdrikker økt relativt sterkt fra 1991 til 1992. Mens antallet ganger svarpersonene hadde drukket hjemmelaget vin viste en reduksjon på 0,79 i kommuner med utsalg, var den økt med 0,43 i kommuner uten utsalg. For hjemmebrent var reduksjonen 0,64 i kommuner med utsalg, mot en økning på 0,32 i kommuner uten utsalg. Og for smuglet brennevin var det en nedgang på 0,16 i kommuner med utsalg, mot en økning på 0,30 i kommuner uten utsalg.

Dersom utviklingen i kommunene uten utsalg avspeiler den utvikling man ville fått i de kommuner hvor det ble åpnet utsalg, dersom utsalgene ikke hadde blitt åpnet, betyr dette at utsalgsåpningen har ført til en redusert hyppighet i bruk av uregistrerte alkoholdrikker. Men selv om forskjellene i endringer mellom de to typer av kommuner er betydelige, er imidlertid ingen av forskjellene hver for seg større enn at de kan skyldes tilfeldigheter.

Med utgangspunkt i hvor konsistente de forskjellene som finnes mellom de to typer av kommuner er, synes det likevel å bety at i de kommuner hvor det ble åpnet vinmonopolutsalg, har det skjedd en reduksjon i bruken både av hjemmelaget vin, av hjemmebrent og av smuglerbrennevin. For det første har andelen som hadde drukket slike uregistrerte alkoholdrikker i løpet av de siste 12 måneder sunket noe mer fra 1991 til 1992 i kommuner med utsalg enn i kommuner uten utsalg. Og disse drikkesortene ble drukket vesentlig sjeldnere i 1992 enn i 1991 i kommuner med utsalg, mens brukshyppigheten for samtlige tre drikkesorter hadde økt i kommuner uten utsalg. For hjemmelaget vin tyder også oppgavene over det produserte kvantum å peke i retning av at det har vært en reduksjon i kommuner med utsalg og en økning i kommuner uten utsalg. For forbruket av hjemmebrygget øl synes derimot innføring av vinmonopol å ha hatt mindre betydning.

Myndighetenes forhåpninger om at innføring av vinmonopolutsalg skulle føre til en viss overgang fra bruk av uregistrerte alkoholdrikker i form av hjemmelaget vin, hjemmebrent og smuglerbrennevin, synes derfor å ha blitt realisert i en viss utstrekning.

6.2. Bruk av ulike drikkesorter.

Fra et alkoholpolitisk synspunkt er selvfølgelig det viktigste spørsmål hvorvidt åpningen av vinmonopolutsalg fører til et økt alkoholkonsum i befolkningen. Enten ved at flere som tidligere ikke drakk alkohol begynner å bruke det, eller ved at de som bruker alkohol øker sitt forbruk.

For å kartlegge svarpersonenes forbruk av alkohol ble det for hver av de tre hovedtyper av alkoholdrikker – øl, vin og brennevin – stilt spørsmål om de hadde drukket det i løpet av de siste 12 måneder, og i så fall hvor ofte og hvor mye de vanligvis drakk. De som unnlot å svare på ett eller flere av disse spørsmålene er ikke inkludert i undersøkelsen, men regnet med i bortfallet. Dette betyr at samtlige svarpersoner som inngår i undersøkelsen har svart på disse spørsmålene – enten ved at de har oppgitt at de ikke har drukket noen av dem, eller ved angivelse av hvor ofte og hvor mye de har drukket av de forskjellige drikkesorter i løpet av siste 12 måneder.

Hvordan svarpersonene mer i detalj fordeler seg på disse spørsmålene fremgår av tabell I-III i vedlegg 2. Grunnen til at vi har satt disse tabellene i vedlegg er dels at de nødvendigvis må bli så detaljerte og uoversiktli-

ge at de lett virker mer forvirrende enn klargjørende. Men den viktigste grunnen er at vi som mål på alkoholkonsum vil benytte det beregnede årskonsum for den enkelte bruker målt i liter ren alkohol, og ikke de enkeltspørsmål som danner grunnlag for denne beregningen. I tabell 21 har vi imidlertid trukket ut noen hovedtall fra disse tabellene.

TABELL 21: Prosentandel av svarpersonene som sa at de hadde drukket henholdsvis øl, vin eller brennevin eller minst en av disse alkoholsortene i løpet av siste år, prosentandel som sa at de vanligvis drakk øl, vin eller brennevin to ganger i måneden eller oftere, og prosentandel som sa at de pleide å drikke minst 4 halvflasker øl, 1/2 flaske vin eller en 1/4 flaske brennevin.

	Kommuner med utsalg		Kommuner uten utsalg	
	1991	1992	1991	1992
Har brukt:				
Øl	73	74	73	73
Vin	75	77	75	76
Brennevin	72	74	76	77
Alkohol	86	87	88	88
Drukket to ganger i måneden eller oftere:				
Øl	34	32	29	28
Vin	17	21	15	15
Brennevin	14	13	14	15
Pleier å drikke minst 4 halvflasker øl, 1/2 flaske vin eller 1/4 flaske brennevin:				
Øl	21	18	20	18
Vin	20	23	19	19
Brennevin	21	22	28	27

Den øverste del av tabell 21 viser andelen av svarpersonene som oppga at de hadde brukt de ulike drikkesorter i henholdsvis 1991 og 1992 i de to typer av kommuner, og andelen som har drukket en eller flere av dem i løpet av de siste 12 måneder. Som det fremgår av denne del av tabellen er

det små endringer i andelen brukere av de ulike drikkesorter fra 1991 til 1992 både i kommuner med og uten utsalg, selv om økningen er litt større i kommuner med enn i kommuner uten utsalg. Når det gjelder bruk av brennevin i Førde – som det fremgår av tabell I i vedlegg 2 – har det endog skjedd en statistisk signifikant økning.

Ser man på andelen brukere av alkohol under ett, synes ikke opprettelse av vinmonopolutsalg å føre til at de som tidligere ikke brukte alkohol, nå begynner å bruke det. Riktignok kunne man tro at den lettere tilgjengeligheten ville føre til at det ble mer nærliggende og naturlig å bruke slike varer. Eller at åpning av et utsalg kunne sees på som utslag av en mer liberal holdning til alkoholbruk både i lokalsamfunnet og fra myndighetenes side, slik at eventuelle motforestillinger mot å bruke alkohol ble svekket. Noen særlig betydning synes imidlertid dette ikke å ha hatt. Antagelig er årsaken at avholdenhet fra alkohol for mange er begrunnet i en ideologisk holdning, hvor lettere tilgang på alkohol eller endrede holdninger i omgivelsene ikke vil tillegges noen vekt.

Men selv om åpning av utsalg ikke medfører særlige endringer i andelen som i det hele bruker alkohol – er det imidlertid nærliggende å tenke seg at det vil skje endringer i sammensetningen av alkoholkonsumet blant brukerne. I de kommuner hvor det ble åpnet utsalg, og for de grupper av befolkningen som tidligere hadde vansker med å skaffe seg de varene som selges gjennom utsalgene – fordi de hadde lang vei til et sted med utsalg, som kviet seg for å få varene tilsendt eller av andre grunner – fører den økte tilgjengelighet til at mulighetene for å skaffe seg slike varer blir vesentlig større. Man skulle derfor kunne forvente at hyppigheten i bruk av vin og brennevin i de kommuner hvor det ble åpnet utsalg skulle øke – og eventuelt at dette skjedde til fortrengsel for øl som også tidligere var tilgjengelig – mens man derimot ikke skulle forvente å finne noen endringer i de kommuner hvor det ikke ble åpnet utsalg. Dette synes også å holde stikk. For Førdes vedkommende finner vi som nevnt en signifikant økning i andelen som har brukt brennevin, og sett under ett er det i de kommuner hvor det ble åpnet utsalg en litt større økning i andelen som har brukt vin og brennevin enn i de øvrige kommuner. Noen forklaring på hvorfor det bare i Førde – og ikke også i de to andre utsalgskommunene – er en statistisk signifikant økning i andelen brukere av brennevin, har vi imidlertid ingen forklaring på.

Den midtre delen av tabell 21 viser prosentandelen av svarpersonene som sier at de vanligvis drakk henholdsvis øl, vin og brennevin minst to ganger i måneden. Som det fremgår av tabellen – slik det også fremgår av

tabell II i vedlegg 2 – er endringene fra 1991 til 1992 relativt beskjedne, både i de kommuner hvor det ble opprettet utsalg og i de øvrige. Det er imidlertid en klar økning i andelen som ofte bruker vin i de kommunene hvor det ble opprettet utsalg, mens det i kommuner uten utsalg ikke er noen endring. Denne forskjellen mellom kommunene er statistisk signifikant. For øl og brennevin er endringene mindre, og det er heller ikke noen forskjeller av betydning mellom de to kommunetypene.

Den siste del av tabell 21 viser andelen av svarpersonene som oppga at de pleide å drikke henholdsvis minst fire halvflasker øl, en halv flaske vin eller en kvart flaske brennevin i den enkelte drikkesituasjon. Også her – slik det også fremgår av tabell III i appendiks 2 – er det likhetene mellom de to år som er mest fremtredende. I kommuner med utsalg viser imidlertid andelen som drikker minst en halv flaske vin pr gang en klar økning fra 1991 til 1992, mens andelen i de øvrige kommunene er den samme i de to år. Til gjengjeld synes det å være en noe større nedgang i andelen som drikker minst fire halvflasker øl pr gang fra 1991 til 1992 i kommuner med utsalg enn i kommuner uten utsalg. For brennevin er det ingen forskjeller av betydning.

Konklusjonen på grunnlag av disse dataene må bli at det ikke er noe som tyder på at andelen brukere av alkohol påvirkes av åpning av vinmonopolutsalg. Derimot synes det å skje visse endringer i sammensetningen av bruken blant dem som drikker alkohol. I de kommuner hvor det ble åpnet utsalg er det en noe større økning fra 1991 til 1992 både i andelen som oppgir at de har drukket vin og brennevin i løpet av året, og i andelen som oppgir å ha drukket ofte og mye av disse alkoholsortene, enn i kommuner uten utsalg. Omvendt har andelen som har drukket ofte og mye øl gått noe sterkere ned fra 1991 til 1992 i kommuner med utsalg enn i kommuner uten utsalg. Dataene synes følgelig å understøtte hypotesen om at åpning av utsalg fører til en viss økning i bruken av de alkoholsorter som blir lettere tilgjengelige, til fortrengsel for alkoholsorter hvor tilgjengeligheten er uendret.

6.3. Det beregnede årskonsumet.

På grunnlag av svarene på spørsmålene om svarpersonene i løpet av de siste 12 måneder hadde drukket henholdsvis øl, vin og brennevin, og i så fall hvor ofte og hvor mye de vanligvis drakk, har vi for hver enkelt bruker beregnet vedkommendes årskonsum målt i ren alkohol. På grunnlag av svarene på spørsmålene om hvor ofte de pleide å drikke henholdsvis øl, vin og brennevin ble det beregnet hvor mange ganger vedkommende hadde brukt hver av

dem i løpet av de siste 12 måneder. På grunnlag av svarene på spørsmålene om hvor mye de pleide å drikke av hver av disse drikkesortene ble det for hver av dem beregnet hvor mye dette utgjorde i ren alkohol. For å komme frem til den enkelte brukers årskonsum ble så vedkommendes gjennomsnittskonsum pr drikkesituasjon multiplisert med antallet drikkesituasjoner siste 12 måneder for hver enkelt drikkesort. For å komme frem til vedkommendes totalkonsum av alkohol i løpet av året ble tallene over årskonsumet av hver av de tre drikkesortene summert. En mer detaljert beskrivelse av fremgangsmåten ved beregningen av årskonsumet er gitt i vedlegg 2.

For å komme frem til det gjennomsnittlige årskonsumet i en kommune eller kommunetype har vi summert årskonsumet for samtlige brukere, og deretter delt det på antall personer. Det gjennomsnittlige årskonsumet kan beregnes både i forhold til antallet brukere og i forhold til samtlige svarpersoner. Årskonsumet beregnet i forhold til antallet svarpersoner er det som vanligvis anvendes som mål på totalkonsumet innenfor en befolkning eller i ulike befolkningsgrupper. Årskonsumet beregnet i forhold til antall brukere sier noe om hvor mye de som drikker alkohol innenfor vedkommende befolkning eller befolkningsgruppe konsumerer. Av tabell 22 fremgår det gjennomsnittlige årskonsum i 1991 og 1992 beregnet både i relasjon til samtlige svarpersoner og i relasjon til brukerne.

TABELL 22: Gjennomsnittlig årskonsum i liter ren alkohol beregnet i forhold til antall svarpersoner og antall brukere i de ulike kommuner i 1991 og 1992.

	Årskonsum pr svarperson		Årskonsum pr bruker	
	1991	1992	1991	1992
Førde	1,94	2,23	2,29	2,54
Sogndal	2,53	2,13	2,88	2,45
Eid	2,19	2,13	2,59	2,52
Flora	2,17	2,27	2,42	2,58
Gulen/Solund	1,74	1,84	2,09	2,18
Årdal	2,36	2,02	2,54	2,20
Kommuner med utsalg	2,22	2,17	2,59	2,50
Kommuner uten utsalg	2,07	2,04	2,35	2,32

Som det fremgår av tabellen viser det totale årskonsumet av alkohol en liten nedgang fra 1991 til 1992 både i kommuner med og uten utvalg – og den er ikke mindre i kommuner uten utvalg enn i kommuner med utvalg. Selv om det er en tendens til at åpning av vinmonopolutvalg fører til en viss endring i sammensetningen av forbruket – slik vi har sett i det foregående – synes det derfor ikke å føre til noen endringer i det totale årskonsum av alkohol. Folk drikker riktignok mer av de varer som blir lettere tilgjengelige, men dette synes derfor å komme til fortrengsel for de varer hvor tilgjengeligheten er uendret, slik at totalkonsumet blir det samme.

Det er imidlertid nødvendig å gi en kommentar til disse tallene over årskonsum. Sammenlikner vi disse tallene med årskonsumet beregnet på grunnlag av omsetningstallene for alkohol i Norge, vil vi finne at våre tall ligger vesentlig lavere. Tar vi utgangspunkt i 1991 var den gjennomsnittlige årlige omsetning pr innbygger 15 år og over i 1991 4,90 liter ren alkohol, mens den var sunket til 4,67 i 1992. Sammenliknet med det beregnede alkoholkonsum pr. svarperson i vår undersøkelse – som varierte mellom 1,74 og 2,53 liter ren alkohol i de ulike kommuner i 1991 og mellom 2,02 og 2,27 i 1992 – ligger altså landsgjennomsnittet på vel det dobbelte. Ikke minst fordi intervjudataene også omfatter forbruket av uregistrerte alkoholdrikker som hjemmeproduserte og innsnuglede varer – og derfor skulle forventes å ligge høyere enn det registrerte forbruket – er denne forskjellen påfallende.

En mulig forklaring på at årskonsumet beregnet på grunnlag av omsetningstallene for hele landet ligger vesentlig høyere enn de tallene vi er kommet frem til, kan selvfølgelig være at befolkningen i Sogn og Fjordane har et vesentlig lavere forbruk enn i resten av landet. Dette synes også å være tilfelle. På grunnlag av en intervjuundersøkelse i 1990-1991 som omfattet et landsomfattende utvalg på vel 13 000 personer (Saglie 1994), viste det seg at det beregnede årskonsumet i Sogn og Fjordane var det laveste i hele landet med 2,31 liter ren alkohol – et tall som ligger relativt nær det vi fant på grunnlag av vår undersøkelse. Vest-Agder og Møre og Romsdal lå nest nederst med 2,45 liter. Omvendt lå Oslo på topp med 4,18 liter, fulgt av Østfold med 3,46 liter og Akershus med 3,39 liter.

Men selv de fylkene som i denne undersøkelsen hadde det høyeste forbruket, lå vesentlig lavere enn landsgjennomsnittet beregnet på grunnlag av omsetningstallene. Isteden ligger trolig forklaringen på diskrepansen at man gjennom spørreskjemaundersøkelser ikke får noe fullt ut dekken-

de bilde av svarpersonenes alkoholkonsum. Dette er noe man finner i alle undersøkelser som er foretatt (Pernanen 1972, Nordlund 1992). Dette kan delvis skyldes at de som blir spurt gjennomgående oppgir at de drikker mindre enn de faktisk gjør – enten det nå skyldes glemsel, bevisst fortieelse eller begge deler. Men det kan også skyldes selve spørsmålsformuleringen. Årskonsumet er som nevnt beregnet på grunnlag av svarene på spørsmålene om hvor ofte og hvor mye svarpersonene vanligvis drikker. Den som i 40 av årets uker drikker en gang i uken, og i de resterende 12 uker drikker to ganger, vil “vanligvis” drikke en gang i uken. Og dersom man to av tre ganger drikker en flaske øl, og i den resterende tredjedel drikker to flasker, drikker man “vanligvis” en flaske. Selv om man altså svarer korrekt, vil det beregnede alkoholkonsumet bli for lavt, fordi det “vanlige” normalt er drikkesituasjoner hvor man drikker relativt lite, mens situasjonene med høyt konsum er de “uvanlige”, som ikke fanges opp. Også det motsatte vil selvfølgelig kunne være tilfelle, men antagelig langt sjeldnere. Det er grunn til å tro at et relativt lite antall drikkesituasjoner står for en relativt stor andel av den enkeltes årskonsum.

At vi til tross for de feilkilder som ligger i spørsmålsformuleringen likevel har formulert spørsmålene på denne måten, skyldes at de alternative spørsmålsformuleringer som har vært anvendt både er mer omstendelige og heller ikke synes å gi vesentlig bedre informasjon.

Men selv om årskonsumet av alkohol slik vi har beregnet det ligger vesentlig lavere enn det faktiske årskonsum, betyr ikke dette at resultatene er verdiløse. Det er ingen grunn til å tro at måten å svare på har endret seg fra 1991 til 1992 – eller at den varierer mellom de enkelte kommuner. De feilkilder som fører til en underrapportering eller en underestimering av årskonsumet må antas å bero på generelle forhold, slik at dataene til tross for dette er sammenliknbare.

Som tabell 22 viser, er tendensene i materialet de samme enten vi ser på årskonsumet beregnet pr bruker eller på årskonsumet beregnet pr svarperson. Uansett hvilket av disse to målene man benytter, vil derfor resultatet i hovedsak være det samme. For å forenkle tabellene – og fremstillingen – vil vi derfor i det følgende begrense oss til å se på konsumet pr svarperson. Dette er det mål man vanligvis bruker når man beregner årskonsumet i ulike grupper. Offisielle data om alkoholkonsumet i ulike landsdeler eller land angis normalt i forbruk pr innbygger – selv om det bare er en større eller mindre del av dem som bruker alkohol.

TABELL 23: Gjennomsnittlig årskonsum pr svarperson av henholdsvis øl, vin og brennevin i liter ren alkohol i 1991 og 1992 i kommuner med og uten utvalg.

	Øl		Vin		Brennevin	
	1991	1992	1991	1992	1991	1992
Førde	0,93	0,98	0,51	0,65	0,51	0,60
Sogndal	1,33	0,98	0,52	0,56	0,68	0,60
Eid	1,23	1,13	0,42	0,46	0,54	0,53
Flora	0,98	0,99	0,53	0,52	0,66	0,76
Gulen/Solund	0,81	0,79	0,30	0,37	0,63	0,67
Årdal	1,16	0,95	0,47	0,44	0,73	0,63
Kommuner med utvalg	1,16	1,03	0,48	0,56	0,58	0,58
Kommuner uten utvalg	0,98	0,91	0,43	0,44	0,67	0,69

Tabell 23 viser hvordan årskonsumet fordeler seg på de ulike drikkesorter. Tabellen viser at det både i kommuner med og uten vinmonopolutvalg har vært en nedgang i det gjennomsnittlige årskonsum av øl, en oppgang i konsumet av vin – selv om oppgangen er minimal i kommuner uten utvalg – mens årskonsumet av brennevin er det samme i kommuner med utvalg, mens det har steget litt i kommuner uten utvalg. Nedgangen i bruk av øl og økningen i bruk av vin – som er vesentlig mer markert i kommuner med utvalg – kan selvfølgelig tolkes som at det har skjedd en overgang til de alkoholsorter som blir lettere tilgjengelige. Men stabiliteten i årskonsumet av brennevin i kommuner med utvalg – og økningen i kommuner uten utvalg – synes å stride mot dette.

Tabell 24 viser årskonsumet av alkohol i de to år i forhold til kjønn og alder. Hovedinntrykket av tabellen er at forskjellene i årskonsum mellom de to år er ubetydelige. For samtlige svarpersoner sett under ett har det vært en liten nedgang i årskonsumet fra 1991 til 1992 både i kommuner med og uten utvalg. I kommuner med utvalg skyldes nedgangen en nedgang i årskonsumet blant menn, mens det blant kvinnene har vært en svak økning. I kommuner uten utvalg er årskonsumet blant mennene uendret, mens nedgangen kan tilbakeføres til en svak nedgang blant kvinnene.

Det er imidlertid visse forskjeller mellom de ulike aldersgrupper. I kommuner med utvalg synes det blant menn å være slik at aldersgruppene under 50 år har et redusert årskonsum fra 1991 til 1992 – mest utpreget i

den yngste aldersgruppen. Blant dem fra 50 år og over har det derimot vært en viss økning – sterkest i den eldste aldersgruppen. Blant menn i kommuner uten utvalg går endringene i en annen retning. Her synes det å ha vært en økning i årskonsumet blant dem under 40 år, mens det blant de eldre – bortsett fra de eldste 60 år og over – har vært en nedgang.

TABELL 24: Svarpersonenes gjennomsnittlig årskonsum målt i liter ren alkohol etter kjønn og alder i kommuner med og uten utvalg.

	Kommuner med utvalg		Kommuner uten utvalg	
	1991	1992	1991	1992
<i>Total:</i>	2,22	2,17	2,07	2,04
<i>Mann:</i>				
Total	3,63	3,33	3,29	3,29
18-29	6,00	5,27	4,83	5,28
30-39	3,24	3,05	3,10	3,37
40-49	2,34	2,17	2,71	2,05
50-59	2,49	2,90	3,15	2,85
60-69	0,84	1,54	1,49	1,90
<i>Kvinne:</i>				
Total	1,06	1,14	0,92	0,82
18-29	1,58	1,86	1,51	1,55
30-39	1,04	1,06	0,90	0,75
40-49	0,90	0,89	0,72	0,51
50-59	0,66	0,52	0,71	0,64
60-69	0,37	0,36	0,24	0,17

Blant kvinnene har det i kommuner uten utvalg vært en nedgang eller stabilitet i årskonsumet i alle aldersgrupper bortsett fra de aller yngste. I kommuner med utvalg finner man en viss økning blant de yngste og en nedgang blant de noe eldre, men slik at økningen gjennomgående er noe sterkere og nedgangen noe svakere enn i kommuner uten utvalg.

Men hovedinntrykket er som nevnt at endringene i årskonsumet fra 1991 til 1992 i begge typer av kommuner er forholdsvis ubetydelige. Hovedkonklusjonen er derfor at opprettelsen av vinmonopolutvalg ikke

synes å ha hatt noen særlig betydning for totalkonsumet. Dersom man legger vekt på de små forskjeller kan man imidlertid peke på at åpningen av utsalg synes å ha hatt størst betydning for eldre menn og yngre kvinner – som er de to grupper som synes å ha hatt den sterkeste økning i årskonsum.

6.4. Beruselseskonsumet.

Som vi var inne på innledningsvis kan svært mange av skadevirkningene av alkohol – både de som rammer alkoholbrukeren selv og de som rammer tredjemenn – tilbakeføres til at vedkommende har vært beruset. For å få et mål på den enkeltes beruselseskonsum ble de som oppga at de hadde brukt alkohol i løpet av de siste 12 måneder, stilt spørsmål om hvor ofte de i løpet av de siste 12 månedene hadde drukket så mye øl, vin eller brennevin at de hadde kjent seg tydelig beruset.

TABELL 25: Prosentandel av svarpersonene i kommuner med og uten utsalg etter hvor ofte de hadde drukket seg tydelig beruset i løpet av de siste 12 måneder.

	Kommuner med utsalg		Kommuner uten utsalg	
	1991	1992	1991	1992
2 eller flere ganger i måneden	9	9	8	7
1 gang i måneden	8	9	8	7
Annenhver måned	5	5	5	6
2-5 ganger i året	23	25	23	24
1 gang i året	9	11	12	13
Ikke vært beruset	46	42	45	43

Tabell 25 viser at det synes å ha vært en liten økning i andelen som sier at de har vært beruset i løpet av de siste 12 måneder fra 1991 til 1992 både i kommuner med og uten utsalg. Denne økningen kan tilbakeføres til en økning i andelen som sier de har vært beruset et fåtall ganger, mens det derimot ikke er noen økning blant dem som oppgir å ha vært beruset oftere.

For å få et klarere bilde av beruselsesfrekvensen har vi i tabell 26 beregnet den gjennomsnittlige beruselsesfrekvensen. Som det fremgår av tabellen har utviklingen i de enkelte kommuner fra 1991 til 1992 vært

noe sprikende. I kommuner med utvalg har det i Sogndal vært en svak nedgang, mens det i Førde og særlig i Eid har vært en oppgang i antallet beruselser. I kommuner uten utvalg har det vært en svak økning i Flora og noe sterkere i Gulen/ Solund, mens det har vært en nedgang i Årdal. Ser vi imidlertid de ulike kommunetyper under ett har det gjennomsnittlige antall beruselsetilfeller de siste 12 måneder pr svarperson i kommuner med utvalg økt fra 6,98 til 7,27 fra 1991 til 1992, mens det i kommuner uten utvalg har vært en nedgang fra 5,76 til 5,70. Ingen av disse forskjellene er imidlertid signifikante.

TABELL 26: Svarpersonenes gjennomsnittlig antall beruselser pr år i 1991 og 1992 i de ulike kommuner.

	Beruselsesfrekvens pr svarperson	
	1991	1992
Førde	6,27	6,87
Sogndal	7,93	7,34
Eid	6,76	7,63
Flora	6,92	7,00
Gulen/Solund	3,80	4,59
Årdal	6,82	5,58
Kommuner med utvalg	6,98	7,27
Kommuner uten utvalg	5,76	5,70

Tabell 27 viser hvordan det gjennomsnittlige antall beruselser pr år fordeles seg når det gjelder kjønn og alder. Som det fremgår av tabellen er det også her vanskelig å påvise noe klart mønster i utviklingen. I kommuner med utvalg har det blant mennene vært en svak nedgang i antallet beruselser, mens det i kommuner uten utvalg har vært en svak oppgang. Forskjellene er imidlertid så små at de ikke kan tillegges noen vekt. Blant kvinnene synes det å være en tendens til at det i kommuner med utvalg har vært en økning i beruselsesfrekvensen, mens det har vært en nedgang i kommuner uten utvalg. Men heller ikke blant kvinnene er forskjellene større enn at de kan skyldes tilfeldigheter.

Tar vi for oss de ulike aldersgrupper synes det blant mennene i kommuner med utvalg å ha vært en nedgang i beruselsesfrekvensen i aldersgruppene under 40 år, mens det har vært en økning i de eldre aldersgrupper. I kommuner uten utvalg finner vi en økning i beruselsesfrekvensen i alle aldersgrupper – bortsett fra i gruppen 40-49 år.

TABELL 27: Gjennomsnittlig antall beruselser pr svarperson pr år i kommuner med og uten utsalg i 1991 og 1992 fordelt på kjønn og alder.

	Kommuner med utsalg		Kommuner uten utsalg	
	1991	1992	1991	1992
<i>Mann:</i>				
Total	11,67	11,57	9,17	9,39
18-29	23,48	21,61	16,44	18,79
30-39	9,52	9,17	7,71	7,74
40-49	4,59	6,82	8,67	5,51
50-59	4,11	8,13	4,29	5,62
60-69	2,09	3,57	1,99	3,81
<i>Kvinne:</i>				
Total	3,14	3,45	2,53	2,09
18-29	6,22	6,80	6,72	5,20
30-39	2,74	2,99	1,55	1,68
40-49	1,95	1,50	0,93	0,65
50-59	0,81	1,73	0,32	0,58
60-69	0,07	0,20	0,09	0,24

Blant kvinnene er det særlig blant de yngste – de under 30 år – at utviklingen synes å ha vært mest forskjellig i de to typer av kommuner. I denne aldersgruppen finner vi en relativt markert økning i beruselsesfrekvensen i kommuner med utsalg, og en enda mer markert nedgang i kommuner uten utsalg. For de øvrige aldersgrupper er forskjellene mindre – og de er heller ikke entydige. For de eldste – fra 50 år og oppover – synes det å ha vært en økning i beruselsesfrekvensen i begge typer av kommuner, mens det i aldersgruppen 40-49 har vært en nedgang.

Dersom man på bakgrunn av dette skulle forsøke å trekke noen konklusjon, må det være at åpning av vinmonopolutsalg for befolkningen som helhet ikke synes å føre til noen endring i beruselsesfrekvensen. På bakgrunn av at åpning av vinmonopolutsalg heller ikke synes å ha særlig betydning for årskonsumet, er dette ikke særlig overraskende.

Innenfor bestemte befolkningsgrupper kan imidlertid åpningen av vinmonopolutsalg ha en viss betydning. Særlig blant kvinner i aldersgruppen under 30 år, synes åpningen å ha ført til en økt beruselsesfrekvens. Dette kan sees i forhold til det vi fant i det foregående – at både innkjøpshyp-

pigheten og årskonsumet er økt sterkest i denne gruppen. Men også blant de eldre kvinner har det vært en økning selv om denne gjelder i begge typer kommuner. Kanskje kan også økningen i beruselsesfrekvensen – og i årskonsum – blant de eldste mennene sees som et utslag av det samme. Hvorfor nettopp kvinner og eldre menn skulle påvirkes sterkest av åpningen kan i så fall kanskje forklares med det vi har vært inne på tidligere – at dette er grupper som gjennomgående er mindre mobile og derfor får økt mulighet til å gjøre innkjøp når det åpnes utvalg i distriktet.

7. Endringer i konsekvenser av alkoholbruk.

7.1. Negative konsekvenser.

Begrunnelsen for å redusere befolkningens alkoholbruk er at man derigjennom også reduserer skadevirkningene av alkohol. Disse skadevirkningene kan ta mange former – fra at man selv dør av alkoholforgiftning eller at man i egenskap av promillekjører dreper andre, til at man etter en rangel er kvalm og har hodepine og ikke klarer å gå på jobben eller at man i beruselse er til plage og sjenanse for andre.

De fleste av disse skadevirkningene av alkoholbruk kan man ikke belyse gjennom spørreskjemaundersøkelser. Visse typer kan man likevel belyse. Dels skadevirkninger som skyldes andres beruselse – ved å stille spørsmål om man selv har følt seg plaget, uroet, trakassert eller skadet på ulike måter av alkoholpåvirkede personer. Og dels skadevirkninger som kan tilbakeføres til at man selv har vært alkoholpåvirket – om man som følge av beruselse har brukket ben eller armer eller kommet i slagsmål med andre.

I spørreskjemaet tok vi med enkelte spørsmål som gjaldt negative konsekvenser av eget alkoholbruk – slik det fremgår av tabell 28. Av tabellen fremgår prosentandelen av brukerne som oppga at de i løpet av de siste 12 månedene hadde opplevd slike konsekvenser en eller flere ganger.

Vi har i tabellen valgt å regne prosentene ut fra antallet personer som hadde brukt alkohol i løpet av de siste 12 måneder, fordi det bare er de som har hatt mulighet for å oppleve slike konsekvenser. Dette kan imidlertid være litt misvisende, fordi andelen brukere varierer noe mellom de to år. Selv om man finner en nedgang i andelen brukere som hadde opplevd ulike negative konsekvenser, trenger derfor ikke dette bety at slike konsekvenser er blitt mindre utbredt. Dersom andelen brukere har økt, kan det være en større andel av samtlige svarpersoner som har opplevd slike konsekvenser dersom økningen i andelen brukere er større enn nedgangen i andelen som hadde opplevd slike konsekvenser.

På den annen side vil det bli litt misvisende å beregne andeler i forhold til samtlige svarpersoner i og med at det bare er dem som har oppgitt at de har brukt alkohol siste år som er bedt om å besvare spørsmålene om konsekvenser av alkoholbruk. Og fordi økningen i andelen brukere fra 1991 til 1992 er såpass liten at dette ikke fortegner bildet, har vi her valgt å legge brukerne til grunn for prosentberegningene.

TABELL 28: Prosentandel av alkoholbrukerne som i forbindelse med alkoholbruk har opplevd ulike negative konsekvenser i løpet av de siste 12 måneder i 1991 og 1992 i kommuner med og uten utvalg. (Ubesvarte utelatt).

	Kommuner med utvalg		Kommuner uten utvalg	
	1991	1992	1991	1992
Angret på noe du sa eller gjorde under påvirkning	25	23	22	20
Har kommet i krangel med noen	11	9	12	8
Har kommet opp i basketak eller slagsmål	2	3	3	2
Har kjent deg nervøs eller anspent	15	15	16	15
Hatt hodepine, vært kvalm eller kjent deg uvel på andre måter	47	47	45	42
Ikke har orket å stå opp til vanlig tid om morgenen	25	25	22	18

Som det fremgår av tabellen er det små forskjeller både mellom de to år og i forholdet mellom de ulike typer av kommuner. I kommuner med utvalg er det for to av de seks typer av negative konsekvenser en liten nedgang, mens det for to er en liten oppgang. I kommuner uten utvalg er det for tre typer av konsekvenser en nedgang, mens en viser oppgang. Ingen av endringene er imidlertid signifikante.

For å få et mer oversiktlig bilde har vi også her konstruert en enkel indeks. De som sa at de hadde opplevd den enkelte negative konsekvens en eller to ganger i løpet av de siste 12 månedene ble gitt ett poeng, mens de som sa at de hadde opplevd dem flere ganger ble gitt to poeng. Siden det ble stilt spørsmål om seks ulike typer av negative konsekvenser, betyr dette at den maksimale skåre for den som har opplevd samtlige konsekvenser flere ganger er 12 poeng.

I og med at såpass få av brukerne hadde opplevd de forskjellige negative

konsekvenser er det ikke overraskende at gjennomsnittsskåren ligger relativt lavt. Sammenlikner vi brukernes gjennomsnittsskåre i kommuner med og uten utvalg i 1991 og 1992 viser det seg at mens den i kommuner med utvalg ligger på omtrent samme nivå i de to år – 1,59 i 1991 og 1,58 i 1992 – har den i kommuner uten utvalg sunket fra 1,53 i 1991 til 1,34 i 1992.

Tabell 29 viser gjennomsnittsskåren for brukerne på indeksen for negative konsekvenser fordelt på alder og kjønn. På bakgrunn av at de betydelige forskjeller som finnes både når det gjelder årskonsum og berusselsesfrekvens mellom de to kjønn og de ulike aldersgrupper, er det ikke overraskende at vi finner at skåren er vesentlig høyere for menn enn for kvinner, og at den viser en gradvis nedgang med økende alder.

TABELL 29: Gjennomsnittsskåre for brukerne på indeksen for negative konsekvenser i forhold til kjønn og alder.

	Kommuner med utvalg		Kommuner uten utvalg	
	1991	1992	1991	1992
<i>Total:</i>	1,59	1,58	1,53	1,34
<i>Menn:</i>				
Total	2,11	2,06	2,04	1,83
18-29	3,52	3,46	3,45	3,42
30-39	2,08	2,18	2,05	1,77
40-49	1,12	1,06	1,32	1,09
50-59	0,81	1,24	1,26	1,12
60-69	0,56	0,61	0,56	0,40
<i>Kvinner:</i>				
Total	1,12	1,11	1,00	0,80
18-29	2,05	2,15	2,20	1,67
30-39	1,02	0,80	0,82	0,68
40-49	0,47	0,65	0,38	0,38
50-59	0,29	0,17	0,20	0,13
60-69	0,15	0,09	0,07	0,15

Sammenlikner vi skåren i henholdsvis 1991 og 1992 innenfor de ulike kjønns- og aldersgrupper viser det seg at vi finner den sterkeste økningen blant menn 50 år og over i kommuner med utvalg, og blant kvinner i

alderen 18-29. Ikke bare er dette to grupper hvor den absolutte økning har vært høy. Sammenliknet med de tilsvarende grupper i kommuner uten utvalg – hvor det har vært en nedgang i skåren for negative konsekvenser – ligger de på topp også når det gjelder relativ økning.

Som vi har vært inne på tidligere skiller unge kvinner og eldre menn seg også ut ved en relativt sterk økning både i årskonsum og beruselsesfrekvens. På denne bakgrunn er det kanskje heller ikke særlig overraskende at det er blant dem man finner den relativt sterkeste økning i negative konsekvenser.

7.2. Positive konsekvenser.

Bruk av alkohol har ikke bare negative konsekvenser – i hvert fall vil brukerne oppleve at det også har visse positive konsekvenser. Det er nettopp dette som gjør at alkoholbruk er så vanskelig å regulere, til tross for de mange og åpenbare skadevirkninger det har.

I spørreskjemaet ble det – på samme måte som ved de negative konsekvensene – stilt spørsmål om brukerne hadde hatt visse nærmere beskrevne positive opplevelser i forbindelse med alkoholbruk i løpet av de siste 12 måneder.

TABELL 30: Andel av alkoholbrukerne som i forbindelse med alkoholbruk har opplevd ulike positive konsekvenser i løpet av de siste 12 måneder i 1991 og 1992 i kommuner med og uten utvalg.

	Kommuner med utvalg		Kommuner uten utvalg	
	1991	1992	1991	1992
Har sett mer lyst på livet	31	34	30	30
Har vært morsommere og slagferdig i prat med folk	48	49	46	45
Har fått bedre kontakt med personer av det annet kjønn	28	27	27	24

Som det fremgår av tabellen synes det å være en tendens til at andelen av brukerne som sier at de har opplevd de ulike positive konsekvenser av alkoholbruk siste 12 måneder viser en svak økning i kommuner med utvalg, og en svak nedgang i kommuner uten utvalg. Dette fremgår tydeligere dersom vi på samme måte som for de negative konsekvenser konstruerer en enkel indeks – hvor de som sier at de har opplevd den enkelte positive konsekvens en eller to ganger får ett poeng, mens de som sier at de har opplevd det flere ganger får to poeng. I og med at det er spørsmål om tre forskjellige positive konsekvenser innebærer dette at den maksimale skåre er seks poeng. Ser vi på gjennomsnittsskåren slik den fremgår av tabell 31, viser det seg at i kommuner med utvalg økte skåren for brukerne fra 1,56 til 1,61 fra 1991 til 1992, mens den i kommuner uten utvalg sank fra 1,45 til 1,37. Forskjellene er imidlertid små og ikke statistisk signifikante.

TABELL 31: Gjennomsnittsskåre for brukerne på indeksen for positive konsekvenser i forhold til kjønn og alder.

	Kommuner med utvalg		Kommuner uten utvalg	
	1991	1992	1991	1992
<i>Total:</i>	1,56	1,61	1,45	1,37
<i>Menn:</i>				
Total	2,02	1,99	1,86	1,69
18-29	2,92	2,89	2,45	2,62
30-39	1,73	1,90	1,78	1,56
40-49	1,53	1,50	1,51	1,24
50-59	1,73	1,64	1,59	1,46
60-69	0,81	0,91	1,40	0,88
<i>Kvinner:</i>				
Total	1,15	1,23	1,04	1,02
18-29	1,83	2,08	1,93	1,92
30-39	1,12	1,08	0,90	0,93
40-49	0,65	0,79	0,55	0,42
50-59	0,53	0,27	0,62	0,50
60-69	0,37	0,38	0,22	0,36

Tabellen viser i hovedsak de samme tendenser som vi fant når det gjaldt negative konsekvenser. Mens skåren for kvinner i kommuner med utsalg økte fra 1,15 til 1,23, falt den svakt fra 1,04 til 1,02 i kommuner uten utsalg. Økningen i kommunene med utsalg var mest markert for de aller yngste kvinner. Blant mennene var det i den eldste aldersgruppen man fant den relativt største økningen. Mens skåren for menn i aldersgruppen 60-69 år i kommuner med utsalg økte fra 0,81 til 0,91 fra 1991 til 1992, sank den fra 1,40 til 0,88 i kommuner uten utsalg. Forskjellene mellom kommunene er imidlertid ikke statistisk signifikante.

Som det fremgår av tabellene synes opplevelsen både av negative og positive konsekvenser av alkoholbruk å samvariere. I de grupper som har det største alkoholforbruket finner man både de som har en høy skåre på negative konsekvenser og høy skåre på positive konsekvenser. Og de største endringene i både negative og positive konsekvenser fra 1991 til 1992 finner man blant dem som har endret sitt alkoholbruk mest – blant kvinner og eldre menn.

AVSLUTNING

8. Sammendrag og utsyn.

8.1. Sammendrag.

Høsten 1991 ble det åpnet vinmonopolutsalg i Sogndal, Førde og Nordfjordeid. Dermed hadde også Sogn og Fjordane – som det siste fylket i landet – fått utsalg for vin og brennevin.

I spørsmålet om det burde åpnes utsalg i fylket hadde det vært ulike syn. Tilhengerne hadde hevdet at fordi vin og brennevin var lovlige varer, var det i strid med alminnelige likhetsprinsipper å nekte befolkningen i fylket å skaffe seg slike varer på samme måte som landets befolkning for øvrig. Man mente også at ved å gjøre vinmonopolets varer lettere tilgjengelige, ville man motvirke hjemmeproduksjonen av alkohol og bruken av smuglervarer. Mot dette ble det anført at fordi alkohol kan medføre sosiale og helsemessige skader, burde vin og brennevin holdes borte fra fylket. Dette var også det syn fylkesmannen og fylkesordføreren ga uttrykk for, og som også helse- og sosialmyndighetene i de berørte kommunene inntok.

På grunn av den uenighet som hersket – både når det gjaldt hvorvidt vinmonopolutsalg burde åpnes og hvilke konsekvenser dette ville ha – ble det besluttet å la Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning foreta en kartlegging av virkningene av å åpne utsalg. På denne bakgrunn ble det i 1991, før utsalgene var åpnet, og i 1992, etter at utsalgene hadde vært i drift i et år, sendt spørreskjema til 6 000 voksne innbyggere i fylket. Halvparten av dem som fikk tilsendt skjemaene var fra kommuner hvor det ble opprettet utsalg, mens den andre halvparten var fra andre kommuner. I spørreskjemaene ble det stilt en lang rekke spørsmål som blant annet gjaldt holdningen til utsalg og bruk av alkohol. Dessuten ble tilgjengelige offisielle data om alkoholrelaterte skadevirkninger gjennomgått, samtidig som det ble innhentet opplysninger fra politiet og helse- og sosialmyndighetene om de erfaringer disse hadde gjort om virkningene av åpningen.

Tidligere kunne spørsmålet om det skulle åpnes vinmonopolutsalg i en kommune undergis folkeavstemning. Den nye alkoholloven av 1989 overlot imidlertid avgjørelsen til kommunestyrene, uten at befolkningen direkte blir tatt med på råd. Man kunne derfor reise spørsmål om kommu-

nestyrenes avgjørelse om å gi bevilling til opprettelse av utsalg var i overensstemmelse med befolkningens ønsker.

For å få rede på hvordan befolkningen i fylket stilte seg, ble de derfor spurt om de var for eller imot opprettelse av vinmonopolutsalg. Det viste seg at et stort flertall var for opprettelse, og at dette flertallet økte fra 1991 til 1992. I de tre kommuner med utsalg svarte vel 70 prosent av dem som hadde tatt standpunkt til spørsmålet i 1991 at de var for utsalg, mens i underkant av 30 prosent var mot. I 1992 – etter at utsalgene var åpnet – var stemningen enda mer positiv. Da sa nær 80 prosent at de var for. Noen færre var for åpning og noen flere imot i de kommuner hvor det ikke ble åpnet utsalg – men også i disse kommunene var det langt flere for enn mot, og dette var enda mer utpreget i 1992 enn i 1991.

På grunnlag av svarene på disse spørsmålene kan det derfor konkluderes med at opprettelsen av vinmonopolutsalg i Sogn og Fjordane hadde sterk støtte i befolkningen – både i befolkningen i fylket som helhet og i enda sterkere grad i de kommuner hvor utsalg ble åpnet. Og etter ett års erfaring med utsalg var stemningen blitt enda mer positiv.

Denne mer positive holdning til vinmonopolutsalg synes ikke å kunne tilbakeføres til at befolkningen var blitt mer positive til bruk av alkohol generelt. I hvert fall var det ikke mulig å påvise særlige endringer mellom de to år på spørsmål om hvor godt eller dårlig bruk av vin passet i ulike typer av situasjoner. Mer nærliggende er det kanskje å forklare den mer positive holdning med at de økte alkoholproblemer og alkoholskader man fryktet åpningen ville føre med seg, ikke inntrådte. At det ikke var mulig å påvise slike endringer ga både politiet og helse- og sosialmyndighetene uttrykk for, og det er grunn til å tro at dette også var befolkningens oppfatning. At det ikke var mulig å påvise spesielle skadevirkninger kan ha ført til at noen som opprinnelige var negative til åpningen av utsalg, etterhvert ble mer positive.

Den lettere tilgjengelighet til utsalgene i de kommuner hvor det ble åpnet utsalg, hadde som konsekvens at en langt større del av befolkningen fikk mulighet til selv å gjøre innkjøp av vin og brennevin. Andelen som svarte at de selv pleide å gjøre innkjøp på vinmonopolet økte fra vel 50 prosent til vel 70 prosent fra 1991 til 1992, og hyppigheten av innkjøp økte sterk. Mens bare 8 prosent av dem som handlet på vinmonopolet pleide å kjøpe en gang annenhver måned eller oftere i 1991, var andelen steget til 24 prosent i 1992. Særlig sterk var økningen blant de eldste mennene og kvinnene, som trolig var de potensielle brukere som tidligere hadde minst anledning til å dra til utsalg utenfor fylket.

Det syntes også å være slik at opprettelsen av utsalg førte til en overgang fra bruk av uregistrerte alkoholdrikker – hjemmelagede eller smuglervarer – og til de alkoholdrikker som var i vanlig salg. På spørsmål om de i løpet av siste år hadde drukket hjemmelaget vin, hjemmebrent eller smuglet brennevin viste det seg at det for samtlige drikkesorter var færre som hadde drukket det i 1992 enn i 1991. Det viste seg også at nedgangen var størst i de kommuner hvor det var åpnet vinmonopolutsalg. Andelen i disse kommunene som sa at de hadde drukket hjemmelaget vin sank f.eks. fra 44 prosent i 1991 til 38 prosent i 1992, for hjemmebrent sank andelen fra 28 til 24 prosent og for smuglerbrennevin fra 15 til 13 prosent. I de kommuner hvor det var opprettet utsalg viste det seg også at det var en nedgang i hvor ofte de hadde drukket hjemmelaget vin, hjemmebrent og smuglerbrennevin i løpet av siste år fra 1991 til 1992, mens det var en økning i kommuner uten utsalg.

Skadevirkningene av alkohol for den enkelte bruker er imidlertid knyttet til hvor mye vedkommende drikker – enten det er lovlige eller ulovlige varer – og ikke til hvordan han har skaffet seg dem. Sett fra dette synspunktet er det viktigste spørsmålet om opprettelse av vinmonopolutsalg fører til at folk drikker mer enn de ellers ville ha gjort.

For å kartlegge den samlede alkoholbruken ble det stilt en rekke spørsmål om hvor ofte og hvor mye den enkelte hadde drukket av henholdsvis øl, vin og brennevin i løpet av de siste 12 måneder – enten varene var kjøpt på ordinær måte eller ikke. På grunnlag av disse spørsmålene ble den enkeltes årskonsum målt i liter ren alkohol beregnet. Det viste seg at både i kommuner med og uten utsalg var årsforbruket av alkohol lavere i 1992 enn i 1991. Årskonsumet av alkohol sett under ett var sunket fra 2,22 liter pr person i 1991 til 2,17 liter i 1992 i kommuner med utsalg, og fra 2,07 til 2,04 i kommuner uten utsalg.

Det hadde imidlertid skjedd en viss forskyvning i hva som ble drukket. I begge typer av kommuner var det riktignok en nedgang i bruk av øl og en økning i bruk av vin, mens bruken av brennevin lå på omtrent samme nivå som året før. Men årskonsumet av øl hadde gått sterkere ned i kommuner med utsalg enn i kommuner uten utsalg, mens det hadde vært sterkere økning i bruken av vin i kommuner med utsalg.

Disse resultatene tyder derfor på at åpningen av vinmonopolutsalg ikke har hatt særlig betydning for det samlede alkoholkonsumet i Sogn og Fjordane. Folk drakk omtrent det samme målt i ren alkohol etter åpningen som de gjorde tidligere, og tendensen gikk snarere i retning av

en nedgang enn en økning i konsumet. Derimot har det skjedd en viss forskyvning i sammensetningen av konsumet. I de kommuner hvor det ble opprettet utsalg har bruken av såkalte uregistrerte alkoholdrikker – i form av hjemmelaget vin, hjemmebrent og smuglervarer – gått noe ned. Også bruken av øl – som hele tiden har vært i salg – har gått ned. Omvendt har det vært en økning i de alkoholdrikker som ble gjort tilgjengelige ved åpningen av utsalgene – og da først og fremst vin. Denne forskyvningen fra alkoholdrikker hvor tilgjengeligheten var uendret til dem som ble gjort tilgjengelige, var sterkest i de kommuner hvor det ble opprettet utsalg – og hvor tilgjengeligheten økte mest – og noe svakere i de andre kommunene.

På spørsmål om hvor ofte de hadde vært beruset siste år er det en økning fra 1991 til 1992 i kommuner med utsalg, mens det er en svak nedgang i kommuner uten utsalg. Til tross for at årskonsumet ikke har vist noen økning, synes det følgelig å ha vært en viss økning i beruselseskonsumet i kommuner med utsalg.

Denne økningen kan dels tilbakeføres til en økt beruselsesfrekvens blant kvinnene. Mens kvinnes beruselsesfrekvens i kommuner med utsalg var 3,14 ganger pr år i 1991, var den steget til 3,45 i 1992, mens den for mennene sank fra 11,67 til 11,57. Blant mennene var det imidlertid en klar økning blant de eldste mennene, mens de yngste hadde en nedgang. Noe tilsvarende fant vi også når det gjaldt årskonsum – blant kvinner og eldre menn synes det å ha vært en økning i årskonsumet. Dette er også de grupper som oppgir den sterkeste økning i innkjøpsfrekvens. Det synes derfor å være slik at mens opprettelse av utsalg ikke fører til økt alkoholkonsum blant befolkningen sett under ett, kan forholdet være et annet for visse grupper av befolkningen. For de grupper som er mest stedbundne og derfor hadde vanskeligst for å skaffe seg varer fra vinmonopolet tidligere, synes åpningen av utsalg i nærmiljøet å ha ført til økte innkjøp, økt konsum og økt beruselsesfrekvens.

På spørsmål om de hadde opplevd ulike former for negative konsekvenser i forbindelse med sitt alkoholbruk – i form av krangel, slagsmål og bakrussymptomer – var det ingen endringer i kommuner med utsalg, mot en svak nedgang i kommuner uten utsalg. På tilsvarende spørsmål om positive konsekvenser – om de som følge av alkoholbruk hadde sett mer lyst på livet eller vært mer slagferdige i prat med folk – var det en svak økning i kommuner med utsalg, og en svak nedgang i kommuner uten utsalg. Hovedkonklusjonen må imidlertid bli at når det gjelder selv-

opplevde konsekvenser av alkoholbruk – både i negativ og positiv retning – spiller opprettelse av utsalgene liten rolle. For spesielle grupper av befolkningen kan imidlertid forholdet være et annet.

Et gjennomgående trekk ved undersøkelsen er at ingen av de forskjeller vi har funnet mellom de kommuner hvor det er åpnet utsalg og de øvrige er signifikante. Men som vi var inne på i kapittel 5.3 må forskjellene mellom kommunene være meget store dersom det skal kunne påvises signifikante forskjeller i utviklingen, samtidig som åpningen av utsalg også har påvirket tilgjengeligheten i kontrollkommunene – særlig i Flora. I kommentarene har vi derfor valgt å legge vekt på de forskjeller i utviklingen som vi har funnet, selv om disse ikke er signifikante.

8.2. Utsyn.

Hvordan stemmer så disse resultatene overens med det man har funnet i tidligere undersøkelser?

Den første norske undersøkelsen gjaldt opprettelsen av vinutsalg i Notodden i 1961 (Amundsen 1967 a og b). Et representativt utvalg av befolkningen i to grupper av Telemarkskommuner – noen som sognet til det nyopprettede utsalget på Notodden og andre som sognet til et tidligere opprettet utsalg i Kongsberg – ble intervjuet om sine drikkevaner umiddelbart før og ett år etter opprettelsen av utsalget i Notodden. Det viste seg da at det var en klar økning både i andelen som sa at de hadde drukket vin og i hvor ofte de hadde drukket det i Notodden-området, mens det ikke var noen endringer i Kongsberg-området. Når det gjaldt andelen som hadde brukt uregistrerte alkoholdrikker var det en svak tendens til nedgang i Notodden-området, og en økning i Kongsberg-området.

En tilsvarende undersøkelse ble foretatt i forbindelse med åpningen av vinutsalg i Eidsvoll, og resultatene var i hovedsak de samme (Amundsen 1973). Åpningen av vinutsalget syntes å føre til en økning i bruken av “kjøpevin”, mens det skjedde en nedgang i enkelte andre typer av alkoholdrikker.

Hvor store disse endringene var målt i årskonsum kunne imidlertid disse undersøkelsene ikke si noe om, fordi det ikke ble stilt spørsmål om mengde. I en senere undersøkelse av virkningene av at det ble opprettet brennevinsutsalg i Notodden, Elverum og Ålesund, ble imidlertid også konsumet kartlagt (Nordlund 1974). Også i disse undersøkelsene intervjuet man representative utvalg av befolkningen før og etter at utsalgene

var åpnet – både i utsalgskommunene og i kontrollkommuner som var uberørte av åpningen.

Også her fant man at for den alkoholsort som ble lettere tilgjengelig – i dette tilfelle brennevin – var det en relativ økning i bruken der utsalgene ble åpnet, sammenliknet med kontrollkommunene. Omvendt var det en viss nedgang i enkelte andre drikkesorter – blant annet i bruk av hjemmebrent. Når det gjaldt bruken av alkohol generelt, var det imidlertid ingen forskjeller uansett om det var åpnet utsalg i kommunene eller ikke.

Hovedkonklusjonen på samtlige av disse undersøkelsene er derfor den samme som i vår undersøkelse. Lettere tilgjengelighet i form av opprettelse av vinmonopolutsalg synes å føre til at forbruket endres mot de alkoholdrikker som blir lettere tilgjengelige, til fortrengsel for alkoholdrikker hvor tilgjengeligheten er uendret – derunder uregistrerte alkoholdrikker. Derimot synes det å ha liten betydning for totalkonsumet, som i hovedsak er uendret.

Det samme har man funnet i undersøkelser som har tatt sikte på å belyse virkningene på alkoholkonsumet av innføring av såkalte “ølmonopol” – dels basert på intervjuundersøkelser og dels på analyser av omsetningsdata (Nordlund 1978, Nordlund 1984, Nordlie 1984). I motsetning til opprettelse av vinmonopolutsalg, innebærer imidlertid innføring av ølmonopol – som i de undersøkte kommunene har kommet isteden for salg gjennom dagligvarehandlere – at øl er blitt vanskeligere tilgjengelig. Men også her har man funnet at innføringen først og fremst har en substitusjonseffekt, i den forstand at konsumet er blitt forskjøvet fra øl til andre alkoholdrikker, men uten at det totale alkoholkonsumet i særlig grad er blitt påvirket.

Som middel til å påvirke totalkonsumet i befolkningen synes derfor endringer i antallet utsalgssteder å ha en begrenset betydning. Men la det være understreket at alle disse undersøkelsene omfatter endringer over et kort tidsrom. Det kan ikke utelukkes at det kan ha betydning på lengre sikt – f.eks. ved at den økte tilgjengelighet kan føre til endringer i holdningene til alkohol, som i sin tur kan føre til endringer i forbruket.

Det er i disse undersøkelsene også tale om relativt små endringer i tilgjengeligheten. Også før utsalgene ble åpnet hadde befolkningen muligheter til å skaffe seg alkohol. Undersøkelsene av ølmonopol fant til dels sted i kommuner hvor det fantes vinmonopolutsalg, og undersøkelsene av vinmonopolutsalg i kommuner hvor det fantes ølmonopol. Og selv om det ikke finnes salgs- eller skjenkesteder i en kommune innebærer ikke dette at befolkningen er avskåret fra å skaffe seg alkohol, fordi det oftest vil være mulig å skaffe det fra kommuner i nærheten, å få det tilsendt

eller ved å få andre til å kjøpe for seg. Virkningene av mer drastiske endringer i tilgjengeligheten kan derfor disse undersøkelsene ikke si noe om.

Erfaringer fra Finland tyder imidlertid på at store endringer i tilgjengeligheten vil kunne ha vesentlig større betydning for alkoholforbruket. I 1969 ble salget av "mellanøl" overført fra det finske vinmonopolets 132 utsalg til i alt over 17 000 dagligvarehandlere, samtidig som antallet skjenkesteder for alkohol ble mer enn femdoblet. Sammenliknet med alkoholomsetningen i 1968 steg denne med 38 prosent i 1969 (Österberg 1979). Selv om det også i de foregående år hadde vært en viss stigning i omsetningen – og selv om man ikke vet hvordan bruken av uregistrerte alkoholdrikker utviklet seg fra 1968 til 1969 – er økningen så sterk at en ikke uvesentlig del av den utvilsomt må tilskrives økningen i tilgjengeligheten.

Men selv om totalkonsumet i befolkningen generelt ikke synes å bli påvirket av små endringer i tilgjengeligheten, kan det for visse grupper være annerledes. I de tidligere undersøkelsene har man ikke sett på endringene i konsumet innenfor spesielle befolkningsgrupper. Vår undersøkelse tyder imidlertid på at den økte tilgjengelighet som opprettelse av vinmonopolutsalg i nærmiljøet innebar, førte til et økt konsum blant kvinner og eldre menn.

Økt tilgjengelighet i form av opprettelse av vinmonopolutsalg – eller redusert tilgjengelighet i form av overførsel av ølsalg fra dagligvarebutikker til ølmonopol – synes imidlertid å ha en viss betydning når det gjelder sammensetningen av konsumet. Dette gjelder også bruk av uregistrerte alkoholdrikker. Dersom man ønsker en overgang fra uregistrerte til registrerte alkoholdrikker, synes økt tilgjengelighet å kunne være medvirkende til å oppnå dette.

Et viktig argument bak opprettelsen av utsalgene i Sogn og Fjordane var ønsket om å få en større likestilling mellom ulike deler av landet når det gjaldt tilgjengeligheten av vinmonopolets varer. Det viktigste motargumentet var at dette ville føre til økte alkoholproblemer og alkoholskader. Men hverken ut fra resultatene av spørreskjemaundersøkelsen eller ut fra politiets og helse- og sosialmyndighetenes erfaringer er det mulig å påvise at dette har funnet sted. Gjennom opprettelsen av utsalgene synes man derfor å ha kunnet oppnå en større grad av likhet – i overensstemmelse med befolkningens ønsker – uten at dette har ført til økte skadevirkninger.

LITTERATUR

- Amundsen, A. (1967a): *Endringer i drikkevaner etter åpning av nytt vinutsalg på Nojodden i 1961*. Statens institutt for alkoholforskning, Oslo.
- Amundsen, A. (1967b): Hva skjer når et nytt vinutsalg åpnes? *Norsk Tidsskrift om Alkoholspørsmålet*, årg. 19, s. 65-82.
- Amundsen, A. (1973): Endringer i drikkevaner etter åpning av vinmonopolutsalg i Eidsvoll 1968. *Norsk Tidsskrift om Alkoholspørsmålet*, årg. 25, s. 133-151.
- Bruun, K. m fl (1975): *Alcohol Control Policies in Public Health Perspective*. The Finnish Foundation for Alcohol Studies, Helsinki.
- Dolven, A. S. og G. T. H. Eriksen (red) (1985): *Er Sogn og Fjordane beste bosted i Norden?* Stensil, Oslo.
- Elstad, J. I. (1982): Helsetilstand og dødelighet i Sogn og Fjordane og Finnmark i sosiologisk perspektiv. *Tidsskrift for Samfunnsforskning*. årg 23:49-70.
- Hauge, R. (1985): Alkohol og kriminalitet. I Arner, O., R. Hauge og O-J. Skog: *Alkohol i Norge*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Hauge, R. (1986): *Alkoholpolitikken i Norge*. Statens edruskapsdirektorat, Oslo.
- Hauge, R. og O. Irgens-Jensen (1987): *Alkoholen i Norden*. Bilag til Alkoholpolitikk vol 4, no 4., Helsinki.
- Nordlie, O. (1984): *Ølmonopol – alkoholkonsum og holdninger blant ungdom i Tromsø*. SIFA-stensil nr. 80. Statens institutt for alkoholforskning, Oslo.
- Nordlund, S. (1974): *Drikkevaner og vinmonopolutsalg*. Universitetsforlaget, Oslo
- Nordlund, S. (1978): *Lokale ølmonopol – virkningene på drikkevanene*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Nordlund, S. (1984): *Alkoholomsetningen i Tromsø. 1966-1983*. SIFA-stensil nr. 81. Statens institutt for alkoholforskning, Oslo.

Nordlund, S. (1992): *Metoder og metodeproblemer ved estimering av alkoholbruk*. SIFA-rapport nr. 3/92. Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning, Oslo.

Ot.prp. nr. 31: 1988-89 (1989): *Om lov om omsetning av alkoholholdig drikk m.v.* Sosialdepartementet, Oslo.

Pernanen, K. (1972): Validity of survey data on alcohol use. I Gibbins, R.J. med fl (red): *Research Advances in Alcohol and Drug Problems. Volume 1*. Wiley, New York.

Saglie, J.: (1994): *Norske drikkekulturer*. SIFA-rapport nr. 4/94. Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning, Oslo.

Saglie, J. og S. Nordlund (1993): *Alkoholpolitikken og opinionen*. SIFA-rapport nr. 3/93. Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning, Oslo.

Schou, J.H.: *Alfabetisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Forordninger som fra Aar 1670 af ere udkomne*. København 1777-1815.

Statssekretærutvalget (1979): Statssekretærutvalgets forslag til plan for økt innsats innenfor alkoholpolitikken. Vedlegg til St meld nr 24 (1980-81): *Om alkoholpolitikken*. Sosialdepartementet, Oslo.

St meld nr 88: 1972-73 (1972): *Om alkoholproblemet og tiltak for å fremja edruskapen*. Sosialdepartementet, Oslo.

St meld nr 24: 1980-81 (1980): *Om alkoholpolitikken*. Sosialdepartementet, Oslo.

St.meld. nr.17: 1987-88 (1987): *Alkohol og folkehelse*. Sosialdepartementet, Oslo.

WHO – Verdens helseorganisasjon (1983): *Problemer knyttet til alkoholbruk*. Statens edruskapsdirektorat, Oslo.

Österberg; E. (1979): *Recorded Consumption of Alcohol in Finland 1950-1975*. Social Research Institute on Alcohol Studies, Helsinki.

VEDLEGG 1: SPØRRESKJEMA 1992

OPINION AS
CHRISTIESGATE 5/7
5015 BERGEN
TELEFON (05) 32 20 20

Bergen 15. september 1992

Til adressaten!

Som du kanskje kjenner til vart det ifjor gjennomført ei undersøking om vanar og haldningar til alkohol i Sogn og Fjordane. Undersøkinga kom istand etter initiativ frå Sosialdepartementet. Ansvarleg for undersøkinga var Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning, medan OPINION stod for utsending og innsamling av spørreskjema.

Ei tilsvarende undersøking skal no gjennomførast eit år etter den første. Det er i samband med dette vi sender ut spørreskjema til deg og nærmare 6000 andre tilfeldig uttrekte personar i Sogn og Fjordane.

Sjølv om det er eit nytt utval som er trekt ut i år, er det likevel mogleg at ein del personar også var med i undersøkinga ifjor. Særleg blant dei som bur i dei minste kommunane vil sjansen til dette vere tilstades. Sidan vi nyttar to uavhengige utval og alle namn og adresser frå ifjor er sletta, er det ikkje råd å vite kven som er trekt ut to gonger. Vi håpar vi møter forståing for dette, og at flest mogleg ønskjer å delta i undersøkinga – om ein var med ifjor eller ikkje.

Utfylt spørreskjema kan du sende tilbake til OPINION i den svarkonvolutt vi har lagt ved denne sendinga. Du skal ikkje skrive noko namn på spørreskjemaet eller svarkonvolutt. Undersøkinga skal nemleg vere heilt anonym.

Det er sjølvsagt frivillig om du vil svare på spørsmåla eller ikkje. Men for å få eit mest mogleg påliteleg bilete av tilhøva, er det viktig at kvar einskild prøver å svare på alle spørsmåla. Anten du er fråhaldande eller ikkje er det like viktig at du svarar.

Skjemaet skulle vere enkelt å fylle ut. Som regel står spørsmåla på venstre side av ark, og på høgre side står svaralternativa for kvart av spørsmåla. Set ein ring rundt det talet som står framfor det svaret du vil gje. På somme stader er det ei prikkja line der du skal fylle ut med eit tal.

Ver venleg å kontakte OPINION dersom spørreskjemaet t.d. manglar sider, eller du av andre grunnar treng nytt spørreskjema.

Vi takkar på førehand for at du tok deg tid til å vere med.

Venleg helsing
OPINION AS

Bjarne Kristiansen
Dagleg leiar

Thore Gaard Olausen
Prosjektleder

PS! Talet som står på svarkonvolutt (Avtale nr. 501000/567) er berre til bruk for postvesenet. Dette står på alle svarkonvoluttane som er sendt ut.

SPØRJESKJEMA

Ver vennleg å svare ved å setja ein ring rundt det talet som står framfor svaret du vil gi, eller skriv på dei prikkja linjene.

5. Kjenn	1 Mann 2 Kvinne
6. Kva år er du født?	Født i året 19.....
8. Kva for kommune bur du i?	1 Førde 2 Sogndal 3 Eid 4 Flora 5 Gulen 6 Solund 7 Årdal 8 Annan kommune
9. Kva for slags skule er den siste du har gått på, eller går på no?	1 Folkeskule/grunnskule 2 Framhaldskule/ungdomsskule/folkehøgskule 3 Realskule/middelskule 4 Vidaregåande skule/gymnas/handelsgymnas 5 Universitet/høgskule
10. Kva er din sivilstand?	1 Ugift 2 Sambuar 3 Gift 4 Separert/skilt 5 Enkje/enkjemann
11. Kva for yrke har du for tida?	1 Arbeidar/formann 2 Funksjonær 3 Bonde/småbrukar 4 Annan sjølstendig verksemd 5 Husmor/heimeverande 6 Elev/student 7 Arbeidsledig 8 Pensjonist/trygda
12. Omtrent kor stor er samla brutto årsinntekt i husstanden?	1 Under 100.000 kroner 2 100.000–199.000 3 200.000–299.000 4 300.000–399.000 5 400.000 eller meir
13. Er det nokon i husstanden som disponerer bil?	1 Ja 2 Nei

14. Kva forhold har du til kristendommen?	1 Personleg kristen 2 Sympatiserer med kristendommen, men er ikkje personleg kristen 3 Har anna gudstru/annan religion 4 Inga gudstru/ateist
15. Korleis vil du seie dine foreldre sitt forhold til alkohol var medan du var barn?	1 Begge fråhaldande 2 Berre mor fråhaldande 3 Berre far fråhaldande 4 Ingen av dei fråhaldande

Nedanfor har vi synt dæme på situasjonar kor ein kan tenkje seg at alkohol blir brukt:

16. Kor godt eller dårleg tykkjer du eit glas vin eller to passar til ein kvardagsmiddag heime?	1 Passar dårleg 2 Passar nokså dårleg 3 Passar nokså godt 4 Passar godt 5 Veit ikkje
17. Kor godt eller dårleg tykkjer du eit glas vin eller to passar til ein sundagsmiddag heime?	1 Passar dårleg 2 Passar nokså dårleg 3 Passar nokså godt 4 Passar godt 5 Veit ikkje
18. Kor godt eller dårleg tykkjer du eit glas vin eller to passar til eit selskap heime med gjester?	1 Passar dårleg 2 Passar nokså dårleg 3 Passar nokså godt 4 Passar godt 5 Veit ikkje
19. Kor godt eller dårleg tykkjer du eit glas vin eller to passar til nyttårsfeiringa?	1 Passar dårleg 2 Passar nokså dårleg 3 Passar nokså godt 4 Passar godt 5 Veit ikkje
20. Kor godt eller dårleg tykkjer du eit glas vin eller to passar til ein konfirmasjonsfest?	1 Passar dårleg 2 Passar nokså dårleg 3 Passar nokså godt 4 Passar godt 5 Veit ikkje

Så følgjer nokre spørsmål om din eigen bruk av alkohol. Først spør vi om bruk av øl – og vi meiner her pilsenerøl, bayerøl, eksportøl, gulløl, bokkøl, «juleøl» og heimebryggja øl som inneheld ein del alkohol. Men det omfattar ikkje alkoholsvakt eller alkoholfritt øl, slik som lettøl, Clausthaler, vorterøl, ingefærøl o.l. eller alkoholsvakt heimebryggja øl.

21. Har du i løpet av dei siste 12 månadene drukke øl?	1 Ja 2 Nei
--	---------------

22. Kor ofte brukar du vanlegvis å drikka øl?	1 Eit par gonger i veka eller oftare 2 Omtrent ein gong i veka 3 2–3 gonger i månaden 4 Omtrent ein gong i månaden 5 Omtrent annankvar månad 6 Nokre få gonger i året 7 Ein gong i året eller sjeldnare 8 Har aldri drukke øl eller berre såvidt smakt på det
23. Når du drikk øl, omtrent kor mykje brukar du å drikka kvar gong?	1 Mindre enn ei halvflaske 2 Omtrent 1 halvflaske 3 Mellom 1 og 2 halvflasker (ca. 1/2 liter) 4 2–3 halvflasker 5 4–5 halvflasker 6 6–9 halvflasker (2–3 liter) 7 10 halvflasker eller meir 8 Har aldri drukke øl eller berre såvidt smakt på det
No kjem eit par liknande spørsmål om vin. Her tenkjer vi på <u>all slags alkoholhaldig vin, både sterk og svak – både kjøpt og heimelaga. Men det omfettar ikkje alkoholfri vin og lettvin (mindre enn 2,5% alkohol).</u>	
24. Har du i løpet av dei siste 12 månadene drukke vin?	1 Ja 2 Nei
25. Kor ofte brukar du vanlegvis å drikka vin?	1 Eit par gonger i veka eller oftare 2 Omtrent ein gong i veka 3 2–3 gonger i månaden 4 Omtrent ein gong i månaden 5 Omtrent annankvar månad 6 Nokre få gonger i året 7 Ein gong i året eller sjeldnare 8 Har aldri drukke vin eller berre såvidt smakt på det
26. Når du drikk vin, omtrent kor mykje brukar du då å drikka kvar gong?	1 Omtrent eit vanleg vinglas 2 2–3 vanlege vinglas 3 Omtrent ei halv flaske (3–4 glas) 4 Noko mindre enn ei heil flaske 5 Omtrent ei heil flaske 6 Meir enn ei heil flaske 7 Har aldri drukke vin eller berre såvidt smakt på det

Så kjem eit par spørsmål om brennevin. Her tenkjer vi på all slags brennevin, både kjøpt og helmebrent. Sprit, liker og cocktail reknar vi også med som brennevin. Som oftast blandar ein brennevin opp med soda, Cola, Solo, kaffi, vatn eller andre ting, men her spør vi om sjølve brennevinet anten ein drikk det bert eller oppblanda.

27. Har du i løpet av dei <u>siste 12 månadene</u> drukke brennevin?	1 Ja 2 Nei
28. Kor ofte brukar du vanlegvis å drikka brennevin?	1 Eit par gonger i veka eller oftare 2 Omtrent ein gong i veka 3 2–3 gonger i månaden 4 Omtrent ein gong i månaden 5 Omtrent annankvar månad 6 Nokre få gonger i året 7 Ein gong i året eller sjeldnare 8 Har aldri drukke brennevin eller berre såvidt smakt på det
29. Når du drikk brennevin, omtrent kor mykje brukar du då å drikka kvar gong?	1 Ein dram eller ein pjoiter 2 Eit par drammar eller pjoiterar 3 Omtrent ei kvart flaske (3–4 glas) 4 Noko meir enn ei kvart flaske 5 Omtrent ei halv flaske 6 Meir enn ei halv flaske 7 Har aldri drukke brennevin eller berre såvidt smakt på det

Hittil har vi spurd om kvar einskild alkoholsort. Vi vil no gjerne spørje om kor ofte du har drukke ulike mengder tilsaman av dei ulike alkoholsortane. Vi reknar då alle mengder om i vanlege glas for kvar alkoholsort. For øl reknar vi altså vanlege ølglas, for heltvin vanlege heltvinglas, for vanleg vin vanlege vinglas og for brennevin drammeglas, likerglas eller cognac-glas (ca. 4 cl utan «blande vatn»).

30. Kor mange av dagane i løpet av dei <u>siste 4 vekene</u> har du drukke alkohol av eit eller anna slag?	Omtrent dagar (Sett 0 dersom du ikkje har drukke nokon form for alkohol dei siste 4 vekene)
32. Kor mange av desse dagane har du drukke 4 glas eller meir tilsaman av øl, vin og/eller brennevin?	Omtrent dagar (Sett 0 dersom ingen dagar)

Vi har no spurd om øl, vin og brennevin meir generelt. Men vi vil også spørje om du har smakt på somme spesielle sortar av både øl, vin og brennevin, og kor ofte du har drukke desse.

	En gong i veka eller meir	2-3 gonger i månaden	Omtrent ein gong i månaden	Omtrent annakvar måned	Noko få gonger siste 12 månader	Ein gong siste 12 månader	Har ikkje drukke siste 12 månader
Omtrent kor ofte har du drukke dei ulike sortane nedanfor i løpet av dei siste 12 månadene? Sett ein ring rundt talet for det svaret du vil gi for kvar av sortane:							
34. Heimebryggja øl	1	2	3	4	5	6	7
35. Pils eller bayerøl	1	2	3	4	5	6	7
36. Gulløl, bokkøl, juleøl	1	2	3	4	5	6	7
37. Lettel eller Clausthaler	1	2	3	4	5	6	7
38. Heime laga vin	1	2	3	4	5	6	7
39. Vanleg raudvin, kvitvin eller rosévin	1	2	3	4	5	6	7
40. Vanleg heitvin (t.d. sherry, portvin eller vermut)	1	2	3	4	5	6	7
41. Heimebrent*	1	2	3	4	5	6	7
42. Smugla brennevin*	1	2	3	4	5	6	7
43. Vanleg kjøpt brennevin	1	2	3	4	5	6	7

* Det er ikkje straffbart å drkke heimebrent eller smugla brennevin.

44. Bryggjar du eller andre i husstanden øl som inneheld alkohol? I tilfellet, omtrent kor mange liter er bryggja dei siste 12 månadene	Omtrent antal liter..... (Sett 0 dersom ein ikkje har bryggja noko)
45. Legg du eller andre i husstanden fruktvin, risvin, fikenvin eller annan slags vin eller hurtigvin (ikkje øl)? I tilfellet, omtrent kor mange liter dei siste 12 månadene?	Omtrent antal liter (Sett 0 dersom ein ikkje har laga vin)

Så kjem nokre spørsmål om ymse røynsler i samband med bruk av alkohol:

48. Omtrent kor ofte har du i løpet av dei siste 12 månadene drukke så mykje øl, vin eller brennevin at du har kjent deg tydeleg berusa?	1 Ein gong i veka eller meir 2 2-3 gonger i månaden 3 Omtrent ein gong i månaden 4 Omtrent annankvar månad 5 Nokre få gonger siste 12 månader 6 Ein gong siste 12 månadar 7 Har ikkje vore berusa dei siste 12 månadene
Har det i løpet av dei siste 12 månadene hendt at du i samband med bruk av alkohol.....	
49. har sett meir lyst på livet?	1 Nei 2 Ja, ein eller to gonger 3 Ja, fleire gonger
50. har vore meir morosam og slagferdig i prat med folk?	1 Nei 2 Ja, ein eller to gonger 3 Ja, fleire gonger
51. har fått bedre kontakt med personar av motsett kjønn?	1 Nei 2 Ja, ein eller to gonger 3 Ja, fleire gonger
52. har angra på noko du sa eller gjorde medan du var påverka?	1 Nei 2 Ja, ein eller to gonger 3 Ja, fleire gonger
53. har kome i krangel med nokon?	1 Nei 2 Ja, ein eller to gonger 3 Ja, fleire gonger
54. har kome opp i basketak eller slagsmål?	1 Nei 2 Ja, ein eller to gonger 3 Ja, fleire gonger

Har det i løpet av dei siste 12 månedene hendt at du dagen etter du har drukke.....																	
55. har kjent deg nervøs og anspent?	1 Nei 2 Ja, ein eller to gonger 3 Ja, fleire gonger																
56. har hatt hovudverk, vore kvalm eller kjent deg uvel på andre måtar?	1 Nei 2 Ja, ein eller to gonger 3 Ja, fleire gonger																
57. ikkje har orka å stå opp til vanleg tid om morgonen?	1 Nei 2 Ja, ein eller to gonger 3 Ja, fleire gonger																
Så kjem nokre spørsmål om innkjøp av vin og brennevin frå Vinmonopolet:																	
58. Omtrent kor ofte kjøpar du vin eller brennevin frå Vinmonopolet – anten ved å kjøpe sjølv, få det sendt eller ved at andre kjøper for deg?	1 Ein gong i veka eller oftare 2 2–3 gonger i månaden 3 Omtrent ein gong i månaden 4 Omtrent annankvar måned 5 Nokre få gonger i året 6 Ein gong i året eller sjeldnare 7 Aldri																
59. Korleis brukar du å handle på Vinmonopolet?	1 Kjøper sjølv 2 Får det sendt 3 Andre kjøper for meg 4 Kjøper aldri																
60. Kvar ligg det vinmonopolutsalet du til vanleg brukar for innkjøp av vin og/eller brennevin	<table border="0"> <tr> <td>1 Førde</td> <td>6 Gol</td> </tr> <tr> <td>2 Sogndal</td> <td>7 Fagernes</td> </tr> <tr> <td>3 Nordfjordeid</td> <td>8 Oslo</td> </tr> <tr> <td>4 Bergen</td> <td>9 Andre stader</td> </tr> <tr> <td>5 Ålesund</td> <td>10 Kjøper aldri</td> </tr> </table>	1 Førde	6 Gol	2 Sogndal	7 Fagernes	3 Nordfjordeid	8 Oslo	4 Bergen	9 Andre stader	5 Ålesund	10 Kjøper aldri						
1 Førde	6 Gol																
2 Sogndal	7 Fagernes																
3 Nordfjordeid	8 Oslo																
4 Bergen	9 Andre stader																
5 Ålesund	10 Kjøper aldri																
61. Som du kanskje veit vart det ifjor opna vinmonopolutsal for vin og brennevin i Førde, Eid og Sogndal. Er du for eller mot at vinmonopolutsal vart opna i desse kommunane?	<table border="0"> <thead> <tr> <th></th> <th>FOR</th> <th>MOT</th> <th>VEIT IKKJE</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Førde</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> </tr> <tr> <td>Eid</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> </tr> <tr> <td>Sogndal</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> </tr> </tbody> </table> (Svar om du er for eller mot utsalet i kvar av dei tre kommunane).		FOR	MOT	VEIT IKKJE	Førde	1	2	3	Eid	1	2	3	Sogndal	1	2	3
	FOR	MOT	VEIT IKKJE														
Førde	1	2	3														
Eid	1	2	3														
Sogndal	1	2	3														
64. Er det andre stader i Sogn og Fjordane du kunne tenkje deg at vinmonopolutsal vart opna?	1 Ja 2 Nei 3 Veit ikkje																

VEDLEGG 2: BEREGNING AV ÅRSKONSUMET.

Beregningen av svarpersonenes årskonsum er basert på spørsmål 21-29 i spørreskjemaet. Det spørres her om vedkommende har drukket henholdsvis øl, vin og brennevin i løpet av de siste 12 måneder. De som har svart bekreftende på dette, er blitt bedt om å oppgi hvor ofte han eller hun vanligvis drikker hver av disse drikkesortene og hvor mye vedkommende pleier å drikke hver gang. Samtlige svarpersoner som inngår i undersøkelsen har svart på disse spørsmålene, fordi unnlattelse av å svare har ført til at skjemaet er blitt ansett for å være ubesvart.

TABELL I: Prosentandel av svarpersonene som oppga at de hadde drukket henholdsvis øl, vin og brennevin og alkohol totalt de siste 12 måneder i 1991 og 1992 fordelt på de ulike kommuner.

		Øl	Vin	Brennevin	Alkohol
Førde	1991	70	77	67	85
	1992	75	81	75	88
Sogndal	1991	78	76	78	88
	1992	76	77	76	87
Eid	1991	71	73	70	85
	1992	72	74	72	85
Flora	1991	72	78	77	90
	1992	73	80	77	88
Gulen/Solund	1991	68	69	70	83
	1992	68	71	72	84
Årdal	1991	79	79	82	93
	1992	78	78	81	92
Kommuner med utsalg	1991	73	75	72	86
	1992	74	77	74	87
Kommuner uten utsalg	1991	73	75	76	88
	1992	73	76	77	88

TABELL II: Prosentandel av svarpersonene bosatt i kommuner med og uten utsalg etter hvor ofte de hadde drukket henholdsvis øl, vin og brennevin i løpet av de siste 12 måneder i 1991 og 1992.

	Kommuner med utsalg		Kommuner uten utsalg	
	1991	1992	1991	1992
<i>Øl</i>				
En eller flere ganger pr uke	15	14	12	12
2-3 ganger i måneden	19	18	17	16
En gang i måneden eller annenhver måned	17	21	18	19
5 ganger i året eller sjeldnere	23	22	26	26
Ikke drukket øl	27	26	27	27
<i>Vin</i>				
En eller flere ganger pr uke	6	7	5	5
2-3 ganger i måneden	11	14	10	9
En gang i måneden eller annenhver måned	21	24	18	21
5 ganger i året eller sjeldnere	37	32	42	40
Ikke drukket vin	25	23	25	24
<i>Brennevin</i>				
En eller flere ganger pr uke	4	4	4	5
2-3 ganger i måneden	9	9	10	10
En gang i måneden eller annenhver måned	21	23	24	20
5 ganger i året eller sjeldnere	37	38	39	42
Ikke drukket br.vin	28	26	24	23

TABELL III: Prosentandel av svarpersonene bosatt i kommuner med og uten utsalg etter hvor mye de pleide å drikke pr. gang av henholdsvis øl, vin og brennevin i løpet av de siste 12 måneder i 1991 og 1992. .

	Kommuner med utsalg		Kommuner uten utsalg	
	1991	1992	1991	1992
<i>Øl</i>				
6 halvflasker eller mer	10	9	10	10
4-5 flasker	11	10	10	9
2-3 flasker	13	14	13	13
Mellom 1 og 2 halvflasker	17	18	15	16
1 halvflaske eller mindre	22	24	25	25
Ikke drukket øl	27	26	27	27
<i>Vin</i>				
1 helflaske eller mer	6	6	5	5
Mellom 1 og 1/2 flaske	14	16	13	14
2-3 vinglass	36	34	33	35
1 vinglass	20	21	23	23
Ikke drukket vin	25	23	25	24
<i>Brennevin</i>				
1/2 flaske eller mer	6	6	9	9
1/4 flaske eller noe mer	15	15	18	18
2 glass	36	36	35	33
1 glass	14	16	14	16
Ikke drukket br.vin	28	26	24	23

På grunnlag av disse angivelsene av drikkehyppighet og mengde er årskonsumet beregnet. Svarene på spørsmålene om hvor ofte svarpersonene pleide å drikke ble omgjort til en tallangivelse for antall ganger de hadde drukket de siste 12 måneder. Ved omregningen ble antall ganger beregnet på følgende måte:

Et par ganger i uken eller mer	130	ganger pr år
Omtrent en gang i uken	52	“
2-3 ganger i måneden	30	“
Omtrent en gang i måneden	12	“
Omtrent annenhver måned	6	“
Noen få ganger i året	3	“
En gang i året eller sjeldnere	1	“

Spørsmålene om hvor mye de pleide å drikke ble først omregnet til væskemengde målt i centiliter av vedkommende drikk. Deretter ble innholdet av ren alkohol i væskemengden beregnet. Fordi svaralternativene varierer for hver av de tre drikkesorter og fordi alkoholstyrken er forskjellig, ble mengden beregnet for hver enkelt drikkesort.

For øl ble først væskemengden beregnet med utgangspunkt i en halvflaske øl som inneholder 35 centiliter, slik det fremgår av nedenstående oppstilling. Alkoholstyrken ble satt til 4,4 prosent ren alkohol, som tilsvarer gjennomsnittstyrken i norsk øl. På dette grunnlag ble mengden ren alkohol beregnet til følgende:

Mindre enn en halvflaske	20	cl væske =	0,88	cl ren alkohol
Omtrent en halvflaske	35	“ “ =	1,54	“ “
Mellom en og 2 halvflasker	50	“ “ =	2,20	“ “
2-3 halvflasker	90	“ “ =	3,96	“ “
4-5 halvflasker	155	“ “ =	6,82	“ “
6-9 halvflasker	260	“ “ =	11,44	“ “
10 halvflasker eller mer	400	“ “ =	17,60	“ “

For vin var utgangspunktet ved omregningen til væskemengde enten et vinglass – som normalt tar 15 cl – eller til en halvflaske eller en helflaske som inneholder henholdsvis 37,5 og 75 centiliter. Alkoholstyrken er satt til 14 prosent, som tilsvarer den gjennomsnittlige alkoholstyrke i de viner som omsettes gjennom vinmonopolet.

Omtrent et vanlig vinglass	15 cl væske =	2,10 cl ren alkohol
2-3 vanlige glass	25 “ “ =	3,50 “ “
Omtrent en halvflaske	37 “ “ =	5,18 “ “
Noe mindre enn hel flaske	50 “ “ =	7,00 “ “
Omtrent en hel flaske	75 “ “ =	10,50 “ “
Mer enn en hel flaske	100 “ “ =	14,00 “ “

For brennevin var utgangspunktet en dram eller en pjoiter. Dette er et usikkert og varierende mål, men med utgangspunkt i innholdet i et drammeglass og det man antar er et vanlig utblandingsforhold ved long-drinks, ble væskemengden satt til 5 centiliter. Ellers ble en halv og en hel flaske brukt som mål. Alkoholstyrken ble satt til 43 prosent – gjennomsnittet i de brennevinssorter som ble omsatt på vinmonopolet.

En dram eller pjoiter	5 cl væske =	2,15 cl ren alkohol
Et par drammer eller pjoitere	10 “ “ =	4,30 “ “
‘Omtrent en kvart flaske		
(3-4 glass)	15 “ “ =	6,45 “ “
Noe mer enn en kvart flaske	20 “ “ =	8,60 “ “
Omtrent en halv flaske	37 “ “ =	15,91 “ “
Mer enn en halv flaske	55 “ “ =	23,65 “ “

Den enkeltes årskonsum ble så beregnet ved at det personen oppga at han eller hun vanligvis drakk av øl omregnet til cl ren alkohol ble multiplisert med det antall ganger vedkommende oppga å ha drukket øl i løpet av de siste 12 måneder. Det samme ble gjort i relasjon til henholdsvis vin og brennevin. De tre mengdetallene for henholdsvis øl, vin og brennevin ble så summert, og utgjør til sammen vedkommendes beregnede årskonsum.

SIFA RAPPORT

Følgende rapporter er tidligere utkommet i denne serien:

Rapportene kan bestilles fra instituttet.

1/88	Krogh, Per: Pasienter i A-klinikker og kursteder. 218 s., Oslo 1988.
1/89	Skretting, Astrid og Ole-Jørgen Skog: Arresterte sprøytemisbrukere. 113 s., Oslo 1989.
2/89	Hauge, Ragnar og Olav Irgens-Jensen: Bruk av narkotika i Norge. 38 s., Oslo 1989.
1/90	Skog, Ole-Jørgen: Utviklingen av intravenøst narkotikamisbruk i Norge. Anslag for insidens og prevalens. 66 s., Oslo 1990.
2/90	Nordlund, Sturla: Drikkevaner og restaurantbruk i Trondheim. 151 s., Oslo 1990.
3/90	Skog, Ole-Jørgen: Prognose for aids-epidemien blant sprøytemisbrukere 1990 – 1999. 26 s., Oslo 1990.
1/91	Skog, Ole-Jørgen: Selvbetingningssalg av sterkøl i svenske systembolagbutikker. 26 s., Oslo 1991.
1/92	Hauge, Ragnar og Jens J. Guslund: Straffutmålingen i promillesaker. En undersøkelse av hvordan endringene i promillelovgivningen i 1988 har påvirket domstolenes straffutmålingspraksis. 104 s., Oslo 1992.
2/92	Irgens-Jensen, Olav: Bruk av alkohol og narkotika blant tilsatte i Forsvaret. Resultater av en spørre-skjemaundersøkelse høsten 1991. 40 s., Oslo 1992.
3/92	Nordlund, Sturla: Metoder og metodeproblemer ved estimering av alkoholforbruk. 117 s., Oslo 1992.
1/93	Arner, Oddvar: Hva er alkoholmisbruk? En undersøkelse av nordmenns holdninger til spørsmål omkring alkoholmisbruk og alkoholisme. 48 s., Oslo 1993.

- 2/93 Skretting, Astrid, Randi Ervik og Kjell Erik Øye:
Aids-informasjonsbussen i Oslo. En intervju-undersøkelse
av brukere. 59 s., Oslo 1993.
- 3/93 Saglie, Jo og Sturla Nordlund: Alkoholpolitikken og
opinionen. 56 s., Oslo 1993.
- 4/93 Skog, Ole-Jørgen, Øyvind Horverak, Sturla Nordlund
og Thor Norström: Vurdering av konsekvenser av ulike
endringer i omsetningsform og priser for alkohol i Norge.
61 s., Oslo 1993.
- 5/93 Rossow, Ingeborg: Trends and variations in suicide in
Norway. A description and short bibliography. 28 s.,
Oslo 1993.
- 1/94 Saglie, Jo: Norske drikkekulturer: Geografi, sosial bakgrunn,
livsstil og tilgjengelighet. 85 s., Oslo 1994.
- 2/94 Hauge, Ragnar og Amundsen, Arvid: Virkninger av økt
tilgjengelighet på alkohol. Oslo 1994.

ISSN 82-7171-180-6

Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning
National Institute for Alcohol and Drug Research

◀ **Falch** Hurtigtrykk, Oslo